

Kiss Endre

A mindennapiság mint a gyermekfilozófia tárgya és közege

Tanulmányunkban a mindennapi tudat legfontosabb alapelveiről, illetve a mindennapi tudat történetéről egy különös, ám annál nagyobb gyakorlati jelentőségű perspektívából szólunk.

A *gyermekfilozófia* az a perspektíva, amelynek kidolgozása az Egyesült Államokból kiindulva lépésről-lépésre terjed szerte a világon.

Amikor az elkövetkezőkben a mindennapi tudat filozófiai vizsgálatát ajánljuk a maga teljességében a gyermekfilozófia tárgyának, ezt a programot magától értetődő módon csak egy lehetséges programnak tekintjük, és meg sem fordul a fejünkben, hogy ne tekintenénk még számos, ismert és még ismeretlen módszert és eljárást is egyazon mértékben legitimnek. Ezt más érvek és lehetőségek mellett azért is jelentjük ki ilyen határozottan, mert ha van terület, ahol a pluralizmus nemcsak ajánlatos és nemes, de nélkülözhetetlen és elkerülhetetlen magatartás is, úgy az éppen a gyermekfilozófia.

A mindennapi tudat elemzése két szempontból is kivételesen alkalmas arra, hogy a gyermekfilozófia egyik középponti programja legyen.

Először azért, mert alkalmas a gyermekfilozófia egyik legnagyobb horderejű, immanens problémájának kiküszöbölésére. Erős poentírozással ez a következő dilemmát jelenti. A gyermekfilozófia *filozófia*, azaz a (valahogyan értelmezett) valóság reflexiója. A gyermekfilozófia azonban *gyermekfilozófia* is, azaz gyakorlása során nem lehet szó arról, hogy bármilyen lehetséges módon is a „felnőtt” filozófia reflexiójának módját, fogalmiságát, kategóriáit vigyük le, kicsinyítsük, vagy éppen zsugorítsuk össze a gyermekek számára. E helyzet nyílt paradoxon, de olyan, amit a gyermekfilozófia esetében csak a gyakorlatban, csak gyakorlattal lehet feloldani. Úgy hisszük, a mindennapi tudat tulajdonságainak, alapelveinek ismertetése, bevezetése, sajátos „gyakoroltatása”, majd ezt követő tudatosítása megoldja ezt a már a definícióban is eleve benne rejlő dilemmát.

A mindennapi tudat alapelveinek bevezetése a mindennapiság és a mindennapi tudat között hoz létre tartalmilag meghatározott kapcsolatokat, nem pedig, mint ez az itt kikerülhetetlen leegyszerűsítő módon kifejezhető, valamely tárgyi szféra és valamely metanyelv között. A két kapcsolat teljességgel eltérő minősége meghatározó lesz.

A gyermekfilozófia keretén belül nem kell tehát megbirkóznia senkinek a tárgyi szféra és a metanyelv konstitúciójával, illetve e kettő egymásra vonatkoztatásának problematikájával, hanem e relációk megalapozása, illetve kidolgozása helyett megkezdheti munkáját a mindennapiság reflexiójával, illetve az abból természetesen, közös munka eredményeként kialakuló fogalmiság rögzítésével.

1 Tudomány és társadalom

A mindennapiság, a mindennapi tudat problémáinak középpontba állítása, az ebben az összefüggésben való gondolati munka azonban különösen előnyös egy másik releváns szempontból is. Amíg ugyanis az előbbieken látnunk kellett, hogy egy más típusú vonalvezetés számára magának a tárgyi szférának a meghatározása is gyakorlatilag megoldhatatlan problémákkal járna, addig a mindennapiság minden gyermek életének olyan természetes, felcserélhetetlen és napi impulzusok miriádját közvetítő szféra, amelynek „természetessége” a szó minden értelmében összehasonlíthatatlan. S ha már a gyermeklét és a mindennapiság ezen felülmúlhatatlanul „természetes” összefonódásáról beszélünk, nyomatékosan fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy a gyermekfilozófiának egy ilyen stratégiája ugyancsak a maga „természetes” módján olyan alapvető szellemi és lélektani *demokratizmust* hoz egy tanuló közösség életébe, amelyet más módon aligha lehetne elérni.

Mindennapi tudatról szóló alapkoncepciókat (a mindennapi tudat alapelvei + újkori történetének vázlata) ehelyütt nem ismertethetjük. A mindennapi tudat néhány, másutt részletesen leírt alapelveire azonban a gyermekfilozófia szempontjából kitérünk.

A mindennapi tudat „természetes antropomorfizációjá”-nak elve kiválóan alkalmas egy lehetséges gyermekfilozófiai stratégia, a filozófiai reflexió legkülönbözőbb formáinak és szintjeinek kidolgozására. A természetes antropomorfizáció felismerése „természetesen” vezethet el mindenkinél saját gondolkodásának, saját szellemi alap-magatartásának érzékeléséhez és későbbi átértékeléséhez, az abban rejlő természetes antropomorfizáció felismeréséhez. Ugyanezen a szálon könnyűszerrel eljuthatunk a mindennapi tudat természetes antropomorfizációjának szembeállításához a dezantropomorf szellemi objektívációkkal. Ez kiváló, s a mindennapi gondolkodás természetes működésével a legnagyobb mértékben harmonizáló módon vezethet egy olyan „prolegomena”-rendszer kidolgozásához, ahol az egyik oldalon a tudomány, a másik oldalon a filozófia legalapvetőbb sajátosságai éppen a mindennapi tudat természetes antropomorfizációjával szembeállítva tehető láthatóvá. Ily módon a gyermekfilozófia sajátos, új funkciót lát el, nem lekicsinyített, gyermek-perspektívára zsugorított „nagy filozófiá”-t terjeszt, de megveti az alapjait a „nagy filozófia” legadekvátabb, legoptimálisabb megközelítésének.

A mindennapi tudat „monokausalitása”-nak elve nem kevésbé lényeges összefüggésekben készítheti elő „természetes” módon a későbbi filozófiai gondolkodást (ugyan csak amellet, hogy konkrét gondolatmeneteivel aktuális feladatokat is megold). A mindennapi tudat monokausalitásának felismerése, felismertetése, reflexiója és kritikája a gyermekfilozófia keretein belül természetesen vezet egy olyan álláspont kialakulásához, amely úgy képes reflektálni a mindennapi tudat (a gyermek saját tudatát is beleértve) monokausalitását, hogy az nem jár együtt egy új, tételes, szisztematikus filozófiai tanulmánnyal. Ennek az elvnek a diszkussziója is olyan úton készíti elő tehát a nagy filozófia (tudomány, stb.) elsajátítását, hogy az nem azonos magának a „nagy” filozófiának valamely előzetes oktatásával. Különös lehetőségeket kínál a monokausalitás különböző anyagokon keresztül történő diszkusszióján belül a „pszichológiai”, „szociológiai” és „filozófiai” (etikai, antropológiai, stb.) monokausalitás alapvonásainak kidolgozása, az a lehetőség, hogy a gyermekfilozófia konkrét anyagain, témáin keresztül ne csak pusztán a mindennapi tudat monokausalitásának szimpla tényét, de e monokausalitás belső megosztását is érzékelhesse a gyermekfilozófia tanulója.

Mint minden olyan ismeret, ami a mindennapiság, a mindennapi tudat elemzéséből indul ki, a monokausalitás elvének lehetséges értelmezései már eddig is bizonyított módon erőteljes szocializációs erővel is rendelkeznek, hiszen a mindennapiság elemzése egyre erősebb szállal fűzi a tanulókat annak a társadalomnak a megértéséhez, amelyikben élnek. A szocializációs komponenshez tartozik egyébként az az – a jelen keretek között részletesen természetesen nem elemezhető – összhelyzet is, hogy számos ok miatt a többi, hagyományosan szocializáló elem kisugárzásának ereje, hatékonysága jelentős mértékben csökkent, ami különlegesen is előnyös helyzetbe hozza a mindennapi tudat mindenféle (azaz nemcsak gyermekfilozófiai) tanulmányozását a szocializációs feladat megoldásának lehetőségei között.

A mindennapi tudatot szervező olyan következő alapelv, amelynek sokszorosan lényeges szerepe lehet egy, a mindennapi tudat elemzésére épített gyermekfilozófiai programban, a „múlt utólagos (visszavetített) teleologizálás”-nak elve. Ez az elv azt a széles körben érzékelt jelenséget kísérel meg formalizálni, amely szerint a jelenből nézve a jelenhez vezető folyamatok, jelenségek, tendenciák mind „racionalizálódnak”, s olyan teleológiai alakzatban rajzolódni ki, amely pontosan ahhoz a jelenhez vezetett, amely éppen aktuálisan létezik. A teleologizálás és a racionalizálás, ebben az elvben, egymásnak majdhogynem szinonimái is. A gyermekfilozófiai diszkusszió során az utólagos teleologizálás elvének kritikája részben „természetesen” világíthatja meg e rendkívül fontos, meghatározó jelenség dimenzióit, de talán még ennél is fontosabb intellektuális funkcióra tehet szert. Magától értetődő, közvetlen úton mutathatja meg ugyanis a tanulóknak a társadalmi lét, a történelem mindenkori alternativitásának tényét. Az utólagos teleologizálás kritikája így, ezen az úton közvetlenül vezet a történelmi alternativitás problémakörének megismeréséhez és megértéséhez. Ez a példa ismét bizonyíthatja azt is, hogyan épül ki a nagy filozófia a gyermekfilozófián belül, anélkül, hogy magát a nagy filozófiát kellene gyermekméretűre zsugorítani.

A mindennapi tudat működését szabályozó „spontán harmonisztika”-elv is különlegesen jelentős szerepet játszhat egy, a mindennapi tudatra felépített gyermekfilozófiai programban. A spontán harmonisztika jelenségének felismerése, felismertetése és diszkussziója ismét nem csak egyszerűen arra szolgálhat, hogy a gyermekfilozófiai kurzus résztvevője ezen a szálon átfogó képet alkosson a társadalmi létnek a mindennapi tudatban megjelenő képről, hanem arra is, hogy a mindennapi tudat spontán harmonisztikájának kritikus feldolgozása már önmagában elvezessen egy olyan kritikához, amely túlvezethet a mindennapi tudatnak ezen a spontán harmonisztikáján.

S itt ismét tanúi lehetünk annak, milyen kivételes előnyökkel jár a gyermekfilozófia programjának a mindennapi tudatra való ráépítése. Egészen más dolog ugyanis, ha mondjuk a mindennapi tudat spontán harmonisztikájának kritikáját egy másik, kész, kiépített filozófiai „discours” alapján és bázisán végzik el (ami ebben az esetben azt jelentené, hogy megszűnne a gyermekfilozófia gyermekfilozófia-jellege és a „nagy” filozófia valamelyes lekicsinyítésének feladatát írná elő). A spontán harmonisztika jelenségének felismerése és kritikájának kiépítése olyan lehetőség, siker esetén pedig olyan eredmény, amelynek jelentőségét aligha lehet kellőképpen felbecsülni.

1 Tudomány és társadalom

Egy, a mindennapi tudatot szervező további alapelv a „saját előny” elve. A saját előny elvének módszeres kidolgozása ismét számos későbbi filozófiai vagy etikai kérdés megalapozásához járulhat hozzá. Itt sem tudjuk azonban elkerülni, hogy ne utaljunk legalábbis futólag az ebben az elvben rejlő mindenoldalú nevelési lehetőségekre. A saját előny elvének megismerése és felismertetése éles fényben mutatja fel a mindennapi tudat átfogó, a saját előny elvén álló szelektivitását, amit mindenki mind önmaga, mind mások magatartásának értelmezésére alkalmazni tud.

Ezen túlmenően azonban az előrehaladó munka során éppen a mindennapi tudat önértékű szelektívójának egyre alaposabb megértése és kritikája jó, de semmiképpen sem kivételesnek elképzelt esetben elvezethet ahhoz is, hogy meg is haladhassák a mindennapi tudatra oly alapvetően jellemző szelektív, egoista alapmagatartást. S ez ismét csak nem a lehetséges módon meglepő eredmény miatt lényeges, hanem a hozzávezető út miatt is. Ez az út ugyanis nem egy kész, nagy filozófiai rendszer kihirdetésszerű tanításának útján, hanem a mindennapiság, a mindennapi tudat közös, a mindennapiság nyelvén való elemzése során alakul ki.

A mindennapi tudat tapasztalatszervező elvei közül a „lineáris előrehaladás” elve is nagy jelentőséghez juthat egy ilyen irányú gyermekfilozófiai programban. A mindennapi tudat ezen alapelvének reflexív vizsgálat alá vétele ismét felmutatja a mindennapi tudat ilyen irányú meghatározottságait, ennek felmutatásával egy időben azonban olyan természetes kritikai és relativizáló álláspontot is kialakíthat a tanulóknak, amelyek nemcsak alapvető mentális segítséget jelenthetnek mindenkinek a valóság feldolgozásában, de nyitottá is teszik érdeklődésüket a történelem valóságos elméleti kérdéseiről.

A lineáris haladás, avagy a lineáris akkumuláció elve ugyanis egyike azoknak az alapvető, nem az egyes konkrét tárgyi vagy megismerési szinteken, de azok megalapozásaként jelentkező sémáknak, amelyek azután a helytelen érzékeléshez, s ezen keresztül a hamis tudat markáns formáihoz vezethetnek. Különösen is értékes lehet az ezzel az alapelvvel folytatott munka, ha tudatossá válik, hogy egy-egy ilyen alapelv mögött a mindennapi tudat vitális létérdekei húzódnak meg, hiszen például a lineáris előrehaladásnak eredetileg a nagy filozófiából származó felfogása több vitális segítséget nyújt a mindennapi tudat problémáinak megoldásában, mint egy olyan tapasztalatot rendező elv, amelyik a történelemnek mondjuk a kaotikus vagy a destruktív összetevőire lenne alapozva.

Szinte feltehető a koronát a mindennapi tudat alapelveinek diszkussziójára és alkalmazására a „szisztematikus kritika hiányá”-nak elve. Közben konkrét anyagokon, példákön és más közegen keresztül világossá válik a mindennapi tudatnak azon alapelve, miszerint nem rendelkezik a szisztematikus kritikának sem attitűdjével, sem képességével, miközben megvilágítható e hiány a modern mindennapi tudat alapvető funkciójával, hivatásával is, szinte önmagától, az eddigiekre emlékeztető „lehető legtermészetesebb” módon alakítható ki a szisztematikus kritika fogalma és képessége.

A mindennapi tudat, a mindennapiság elemzése ebben az esetben is közvetlenül egygyé válik a még nem szisztematizált filozófia elsajátításával. A mindennapi tudat alapelveinek (amelyek közül az eddigiekben csak azokra tértünk ki részletesebben, amelyek különösen is egyértelműen mutathatták be alkalmasságukat egy gyermekfilozófiai programban

való alkalmazhatóságra) ismertetése után emlékeztetnünk kell arra, hogy a mindennapi tudat újkori, modern történelmének állomásai ugyancsak részletesen és alaposan építhetők bele egy ilyen programba.

Mindazok az előnyök, amelyekkel az alapelvek rendelkeztek, megjelennek az újkori mindennapi tudat történelmének ismertetésekor is, elsősorban itt is arra gondolunk, hogy a történelemmel, illetve a történelmi reflexióval kapcsolatos tárgyi és metanyelvi mozzanatok kiépítése nem szükséges. A munka alapvető irányát itt is a mindennapiság közös reflexiójának feladata teszi ki.

Irodalom

E sorok szerzőjének két legfontosabb tanulmánya a mindennapi tudatról: A mindennapi tudat tizenhárom alapelve = Valóság, 1986. 12. szám, 26–31. o.; Die Grundprinzipien des modernen Alltagsbewusstseins im Spiegel ihrer Geschichte = Prima Philosophia, 1992. Nr. 5.

A mindennapi tudat sajátosságait társadalomlélektani oldalról közelíti meg: Über das österreichische Denken. Elias Canetti in den siebziger Jahren = Pannonia, 1984. 1. szám, 30–32. o.; Elias Canetti's Phaenomenologie der Masse oder eine Philosophie des Konkreten. (az 1990-es Budapesti Canetti-szimposiumon tartott előadás szövege, megjelenés előtt). A mindennapi tudat monokausalitásának hármaskonkretizációjáról: Kamarás István – Kiss Endre – Somorjai Ildikó: A Makra és 116 olvasója. Budapest, 1977. A mindennapi tudat reflexiójáról, szerepéről a filozófia egyetemes történetében: Das Alltagsbewusstsein, das Leiden und das Konkrete. Religionsphilosophische Perspektiven bei Arthur Schopenhauer. In: Arthur Schopenhauer. Hamburg, 1989. 87–98. o. A mindennapi tudat négy nagy korszakának jellemzéséhez számos további tanulmányom szolgáltat adalékokat, így az „individualizmus”-hoz: A világnézet kora. Friedrich Nietzsche abszolutumokat relativizáló hatása a századelőn. Budapest, 1982. A „totalitarizmus” mindennapi tudatához például: Sztálinizmus és kultúrforradalom között = Valóság, 1989. 11. szám, 56–71. o.; A létező szocializmus fenomenológiája és teóriája = Alföld, 1990. 10. szám, 79–82. o.; A sztálinizmus mindennapi tudata és lélektana = Valóság, 1991. 4. szám, 94–100. o. A konzumtársadalom mindennapi tudatához például: The Birth of a New Social Philosophy. Karl Mannheim's Technocratic Social Philosophy. In: Annales Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Philosophica et Sociologica. Tomus XXII–XXIII. Budapest, 1990. 197–203. o. A „posztmodern” mindennapi tudatról: Interdiskursivität und Dekonstruktion. In: Glückliches Babel. Wien, 1989. 148–168. o.; Rendszerváltásunk társadalomlélektanának néhány vonása = Népszabadság, 1991. február 2.; Politikai tudattalan a poszt szocialista rendszerváltásban = Magyar Hírlap, 1991. június 22.

Gergely Attila

A mai japán család

A népszámlálási adatok alapján 2010-ben mintegy 52 millió „magánháztartásból” 35 millió „rokonsági háztartást” számoltak össze Japánban, de az összeírás szerint „nukleáris család” is közel 30 millió volt az országban, a „gyermekkel élő házaspárok” száma pedig nem sokkal maradt el a 15 milliótól.¹ Ha a japán helyzetre is illik a mondás, amely szerint „ahány ház, annyi szokás”, akkor hogyan jellemezhető 30-35 millió „ház”, amelyek sokasága regionális, generációs vagy szociális szempontból is számos további változatra bontható? Itt csak néhány változási irányzat vázolására szorítkozhatunk.

Tartalmi szempontból a „japán család” megfogalmazás két hangsúlyt tesz lehetővé, amelyek mindegyikét indokolt szem előtt tartani. Az egyik szerint a „japánon”, a másik szerint a „családon” van a hangsúly. A „japán család” előtérbe állítása a család kulturálisan tipikus japán formáját és ennek hagyományát emeli ki (egyebek között azt, hogy a japán történelem nagy részében már a „család” szó használata is kérdéses),² míg a „japán(i) család” olvasatban az kap nyomatékot, hogy az emberi családnak milyen tipikus körülményekkel, kihívásokkal kell szembe néznie a japán feltételek között. Mindkét szempont érvényesítése hozzájárulhat egy teljesebb kép ábrázolásához.

A „mai” jelző korunk folyamataira, a család és a mai világ változásainak kölcsönhatásaira utal. A kölcsönhatás ténye könnyen belátható, adatszerűségében „a mai japán családról” rendkívül részletes képpel rendelkezünk (jenre, négyzetméterre és percre tudhatjuk, mire mennyit költenek, milyen lakásokban élnek, mennyi időt fordítanak pelenkázásra vagy töltenek a képernyő előtt, mindezt életkor, lakóhely vagy nemek szerinti és számtalan egyéb vetületben), de tengernyi adat felsorolása után is kérdéses maradhat, hogyan értelmezzük ezeket a „tényeket”. Ezért az itt következők egy értelmezési keret néhány alapelemére, majd ennek egyes alkalmazási lehetőségeire is kitérnek.

Korunk családfolyamatai és a mai japán család

A családra ható erők egyes összetevői már a modern ipari kapitalizmus világrenszerében nemzetközi léptékben szerveződtek és többé-kevésbé hasonultak. Még inkább így van ez a korunk globalizált feltételei között, ahol a korszak – egyes vonásaiban „fejlettségi szintenként” kimutatható – családjellemzői globális méretekben áthatják az egyes nemzetek, kultúrák családviszonyait. A kölcsönhatások a mai japán család vizsgálata során is mindkét irányban követhetők: míg egyfelől korunk „fejlett” vagy „késő-modern” családjának számos jegye a mai japán családról is leolvasható, másfelől a korszakos változástendenciákból a mai japán család számos vonása kikövetkeztethető.

A „modern”, valamint a „késő-modern” vagy „posztmodern” – más szóhasználatban „ipari”, illetve „posztindusztriális” – család esetében kétségtelenül fölöttébb összetett képlettel

állunk szemben, de a folyamat néhány tendenciájának és mai állásának a felidézése nem igen kerülhető meg. A kérdéskör adott metszetéről Aoki Reiko nem alaptalanul írja: „*Japán súlyos [népesedési] helyzete egyes vonatkozásokban egyedülálló kultúrájának terméke, más vonatkozásokban azonban a posztindusztriális bőség és egy befejezett demográfiai átmenet [máshonnan is] ismerős kimenetele.*”³ Figyelemre méltó, ahogyan több mint 150 éve a Heckenast Gusztáv által kiadott „Ujabb Kori Ismeretek Tára” ezt a kimenetelt elővételezte: bár „*a’ japániak*” „*elfordulnak minden gondolatától, melly a’ nyugoti népekkel összeköttetésre vezethetné őket*”, „*a’ polgárisodás hatalmas karjai elől ők sem fognak tudni menekülhetni*”.⁴

A 20. század hatvanas éveire a történet jelenkori fejezetének általános feltételeit és család-jellemzőit legtöbbször idézett módon talán William J. Goode elemezte.⁵ Központi tétele, hogy a modern kor iparosítási és családi folyamatai között egyfajta megfelelés és kölcsönhatás állt fenn, de uralkodó tendenciaként inkább az „iparosítás” alakította a családot, mint fordítva. Idevágó következtetéseit itt Gene H. Starbuck nyomán foglaljuk össze:⁶ *Feltételek:* az iparosítás – a városiasodást is előre hajtva, részben annak velejárájaként – növeli a területi mobilitást; fokozza a munkamegosztás szakosodását és funkcionális (pl. foglalkozási) differenciálódását; eltérbe állítja a teljesítmény-alapú társadalmi státuszt a „hozzárendelt”, örökölt státusszal (a társadalmi „osztályokat” vagy „rétegeket” a feudális „rendiséggel”) szemben, növeli a társadalmi mobilitást; előmozdítja, illetve megköveteli a gazdasági szereplők nagyobb önállóságát, kedvez az individualizmusnak, akár a közöségivel szemben is az egyéni érdek-követésnek; [a fentiekhez kapcsolatosan nem egy további feltételt említhetnénk: például azt, hogy a népesség nagy részét kivonja a természettel közvetlenebbül érintkező tevékenységek valamint az ezekre jellemző családi-rokonsági viszonyok köréből és a piaci, bürokratikus vagy technológiai „racionális” egyre mestersegebb és kiszámítottabb világába helyezi stb.].

Jellemzők: a család „nuklearizálódik”, a családmag (többször a földrajzi és a társadalmi mobilitás dimenzióiban is) fokozatosan kiválik a nagyobb családi-rokonsági egységből és függetlenedik attól, megerősödik „házassági” jellege; a rokonság bilaterálisabbá válik (a házastársak mindkét oldali rokonságaikhoz szimmetrikusabban kapcsolódnak); a párválasztás mozgásteret megnő, a közvetlenül érintettek érzelmei, egyéni választása és egyenjogúsága nagyobb szerephez jutnak; a házasságkötésnél korábban szokásos gazdasági ügyletek (hozomány, örökség) szerepe csökken, az öröklés az utódok között egyenlőbbé válik, a származási család és rokonság befolyása visszaszorul; nemcsak a munkavégzés különül el a családtól, de számos más újratermelési funkció is, amelyeket növekvő mértékben családon és rokonságon kívüli, társadalmilag szervezett intézmények vesznek át (oktatás-nevelés, egészségügy, szabadidő stb.); az ipari alapú gazdaság a feleségeket és anyákat is fokozott mértékben bevonja a kereső foglalkoztatásba; a családi szerepszerkezet nemre, korra és tekintélyre nézve is szimmetrikusabbá, egyenrangúbbá, „demokratikusabbá” válik; a termékenység, a gyermekszám és a családméret csökken; a válások és a családbomlás gyakorisága megnő; [itt is nem egy további jellemző lenne még említhető, ilyen például az iskolázás időtartamának, valamint a házasságkötési és a gyermekvállalási életkornak ezzel is összefüggő kitolódása].

A Goode és mások által rendszerezett ismérvek bírálhatók,⁷ de akár „ipari kapitalizmusnak”, akár „ipari társadalomnak” nevezzük, az ipari korszakra való átmenet és a 20. század közepére-második felére kiteljesedett ipari rendszer megkövetelt magának egyfajta

1 Tudomány és társadalom

család-modellt, amelyhez a családok többsége nagyobb mértékben alkalmazkodott, mint amilyen mértékben alakítani tudta azt.

A „klasszikus modernitásnak” az ipari rendszer sokban jellegadó összetevője volt, de ma már mindkettőn több vonatkozásban túl vagyunk. 1973-ban jelent meg Daniel Bell szinte korszak-névadó kötete a posztindusztriális társadalomról,⁸ az 1980-as évekre a 300-350 éve indult történet „posztindusztriális” vagy „késő-modern” szakaszába ért. Goode-nek és hasonló tájékozódású kollégáinak ekkor nemcsak azt vetették szemére, hogy a nyugati házastársi család felé való globális konvergencia várakozásába tévedtek, hanem azt is, hogy nem vették idejében észre: az ipari kor általuk leírt családmoddelljére a könyv megjelenése utáni évtizedekben a nyugati társadalmakban is több ponton az összeomlás sorsa várt. A 20. század hatvanas-hetvenes éveire az ipari rendszer fogaskerekei nagyrészt felőrölték az „ipari családot” is. Ami abból maradt, azt az utóbbi 30-40 év messzemenően átformálta, az utóbbi évtizedek változásai új szerkezeti konfigurációk elterjedéséhez vezettek.

A „posztindusztriális”, „szolgáltatási”, „információs” vagy „posztmodern” társadalom reklámcsoomagjának „család” dobozán bár olyan címkéket találunk, amelyek folyamatos élet-színvonal-emelkedésről, minden korábbinál nagyobb jólétről, fejlett információs és kommunikációs technológiákról, demokratikusabb politikáról, jobb egészségről és hosszabb várható élettartamról, globális kapcsolathálózatokról, magasabb iskolázottságról és több tudásról, a „radikális pluralitás és heterogenitás” világában minden korábbinál szélesebb „választási lehetőségekről” és „önmegvalósításról” szólnak, de amit *benne* találunk, azt az utóbbi évtizedekben (tipikus módon pl. az Európai Unió, az Amerikai Egyesült Államok vagy az OECD tagállamainak statisztikaiban) olyan irányzatok jellemzik, mint a munkanélküliség, a foglalkoztatási bizonytalanság növekedése, a munkaerőpiac reguláris-irreguláris polarizációja, a különféle egyenlőtlenségek éleződése, a társadalmi biztonsági háló meggyengülése, a család tekintetében a házasodási hajlandóság, a házassági és családi stabilitás, a termékenység, a családméret minden korábbinál alacsonyabb, ugyanakkor a válások, a házasság nélküli együttélés, a házasságon kívül született gyermekek, a gyermekes és gyermek nélküli családok közötti vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek, az egyszülős családok, az ilyen körülmények közötti gyermek-szegénység, a női és anyai munkavállalás, vagy az egyedül élő idős emberek arányának minden eddigig meghaladó szintjei.⁹ Csak egy viszonylag teljes lista is túl hosszú lenne, ezért itt mindössze néhány további fejleményre utalnék:¹⁰

a) a házasság nélküli együttélés nemcsak minden korábbinál gyakoribb, de számos országban egyfajta nemzedéki normává vált (észak-európai államokkal az élen; az 1000 lakosra számolt házasodási ráta az OECD országok átlagában 1970-től 40 év alatt felére esett vissza¹¹, Magyarországon 30-35 éve még kétszer annyi házasságot kötöttek, mint napjainkban);

b) a megszülető gyermekek nemcsak növekvő arányban, hanem sok országban többségükben házasságon kívül születnek (észak-európai országban 60-70%-ban, Magyarországon is a gyermekek közel fele);

c) ha egyáltalán sor kerül házasságra, a házasodási életkor további kitolódása figyelhető meg (hódít a „szingli” életmód, egymást követik a „halogató nemzedékek”¹²);

d) a megszületett gyermekeknek növekvő hányada él csak egy szülővel (az OECD országok átlagában a gyermekek 15 %-a él egy-szülős háztartásban, további 10 %-a „újra-

alapított családban¹³; az Egyesült Államokban 1960-tól a kiskorúakat nevelő háztartások körében a házasság szülők által vezetett háztartások aránya 92 %-ról 67 %-ra csökkent¹⁴);

e) sok országban a család „elapátlanodásától” kísérvé, a családok túlnyomóan „matrifokálissá” („anyaközpontúvá”) válnak (aminek csak egyik oldala, hogy válás esetén a gyermek vagy gyermekek általában az anyához kerülnek; a nők „szingli anya” szerepének terjedése egy másik változás, vagy az, hogy azoknak a háztartásoknak, ahol kiskorú gyermekek vannak, egyre nagyobb százalékában az anya az egyetlen vagy a fő kenyérkereső¹⁵);

f) a szakterület vezető kutatói az egész életre szóló házassági elköteleződés normájának visszaszorulásával párhuzamosan a házasság egyfajta „deszakralizációjáról”¹⁶ írnak (nemcsak az újránházassodási, ill. a házasság nélküli együttélési tendencia folytatódása figyelhető meg, hanem pl. a „sorozat-házasság”, a „távházasság”, ill. „táv-válás” stb. terjedése);

g) a „gender” ideológiák a fentiek értelmezésében és értékelésében talán még nagyobb szerepet játszanak, mint amilyent a házastársi vagy nukleáris család ideológiai eszménye az ipari korszakban játszott (az előbbieket alkalmazásában egyes EU-tagállamok élen járnak).

Az, hogy az „ipari család” kutatói az 1960-1970-es években egy sor újabb jelenséget – így a házasság nélküli együttélésnek vagy az egyenműiek kapcsolatainak adott mértékű terjedését – nem látták előre, mintha arra vallana, hogy az utóbbi évtizedekben a tendenciák alakulásában a korábbiakon túl újabb (köztük a modernítésre több irányból visszaható) jelenségek is közrejátszanak. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy újszerű tényezőkkel együtt a régebbiek közül is nem egy tovább hat, illetve egyes „régebbi” és „újabb” tényezők egyaránt jóval hosszabb távon működő erők és ellenerők hatásaiba ágyazódnak. Az adatok megvizsgálása egyben arra is rávilágít, hogy akár a hosszabb távon kimutatható tényezők mindenkori összhatása sem feltétlen lineáris, nem egy esetben több évtizedes tendenciák megtorpanása vagy éppen visszafordulása is megfigyelhető.¹⁷

Japánt és a japán családot eddig alig említettük, de aki valamelyest ismerős a mai japán világban, nem teljesen alaptalanul mondhatná, hogy ezek után „magát a japán családot” már alig érdemes külön vizsgálni: miután a felidézett tendenciák legtöbbje a mai japán családról is elmondható, az utóbbi akár a „késő-modern család” egy regionális vagy kulturális változatának is tekinthető. Az ilyen vélemény mellett több érv felhozható. Ha nem is a modern vagy posztmodern konvergencia-tézisek leegyszerűsítő sémái szerint, de párhuzamok nem kis számban felfedezhetők. Ilyen párhuzamos irányzatok például, hogy egyre kevesebben kötnek házasságot, akik házasodnak, azok is magasabb életkorban teszik, a menyasszonyok egyre nagyobb hányada várandós, a létrejövő családokban egyre kevesebb gyermek születik, a nők foglalkoztatása, ezen belül a feleségeké és a gyermekes anyáké egyre szélesebb körű, a válási ráta növekszik, a gyermeküket egyedül nevelő anyák száma és aránya nő stb.

Nemcsak a tényezők és a jellemzők, de a következmények is sokban hasonlóak. A 20. század demográfiai átmenetei után századunkban a „fejlett társadalmak” olyan „népesezési tétl” elé néznek, amely (egyebek között éppen sokat emlegetett „fenntarthatóságuk” összefüggésében) nincs híján drámai vonásoknak. Ez különösen érvényes Európára¹⁸ és Japánra, de a „fejlett világ” egészének kilátásait tekintve is lényeges szerepet játszik

1 Tudomány és társadalom

abban, amit Jacques Barzun, a Nyugat világtörténelmi pályafutásának egyik legnevesebb kortárs kutatója így összegezett: „A vita kedvéért fogadjuk el, hogy «kulturánk» alighanem a végéhez közeledik ...”¹⁹

A japán helyzet ugyanakkor, akár csak a többi konkrét nemzeti vagy kulturális változat, még az általánosan érvényesülő tendenciák esetében sincs híján bizonyos sajátos vonásoknak vagy kísérőjelenségeknek, amelyek részben a máshol is megfigyelhető tendenciák eltérő időzítésében, mértékében vagy ütemében jelentkeznek, s amelyek mögött gyakran hosszabb távon ható „történelmi előzmények”, „kulturális sajátosságok” munkálnak. Mindezekre japán vonatkozásban is bőven találhatunk példát. Különösen a „fejlettség” hasonló szintjeire eljutott nemzeteknél széles körben jelentkező olyan folyamatokat tekintve, mint a demográfiai átmenetek és ezekkel kapcsolatban a termékenység csökkenése vagy az előregedés. Ezek Japánban is jelentkeznek, de nem sajátos módosulások nélkül. Itt (mint Kelet-Ázsia más országaiban is) a demográfiai átmenetek az összevethető nyugati eseteknél rövidebb idő alatt mentek végbe, mintegy egymásra torlódtak,²⁰ a termékenység nem csak alacsony szintre hanyatlott, hanem kirívóan alacsonnyá vált, az előregedés nemcsak „előrehaladt”, hanem rekord-ütemben zajlik. Ezek a jelenségek együttesen, annak ellenére, hogy összetevőik máshol is előfordulnak, egyrészt sajátos összképet rajzolnak ki, másrészt kimenetelükben a nyugati esetektől eltérő sajátosságok meglétére, a világtendenciákkal jellegzetesen kombinálódó tényezőkre utalnak. Hasonló háttere lehet annak, hogy ugyanakkor pl. a családbomlás mértéke, bár az utóbbi évtizedekben szintén emelkedő tendenciát mutat, nem tartható a más összevethető országok átlagához képest különösen magasnak. Ugyanez mondható el a házasság nélküli együttélések relatív gyakoriságáról, vagy a házasságon kívül született gyermekek arányáról (az utóbbi Japán esetében 2% körüli, ami az összevethető esetekhez képest nagyon alacsonynak tekinthető).

Érdeemes lehet tehát az országok adott körében korszakosan jellemző folyamatokkal egyidejűleg az ezek befolyását egyedileg módosító tényezők hatásainak is nyomába eredni. Ilyenekre mutat rá pl. Kato Akihito a japán csalárendszer huszadik századi pályájáról elvégzett elemzése eredményeként a „fiktív nuklearizáció” jelenségében. A japán csalárendszer „20. századi nuklearizációjának” szakmai közhelyével szemben tanulságosan világít rá arra, hogyan él tovább, sokszor a hivatalos statisztikák számára rejtett (tényleges súlyához képest alulreprezentált) módon a japán ház-rendszer nem egy „hagyományos” vonása a modern vagy posztmodern névértékek látszata mögött.²¹

Az idézetekhez hasonló ténymegállapító leírásoknak, elemzéseknek megvan a nyilvánvaló jelentőségük és megvannak a nem csekély szakmai problémái, de legalább ennyire fontosak azok a fogalmi, elméleti keretek, amelyek révén a feltárható tények összefüggő módon értelmezhetők és az összehasonlító kutatás számára általánosíthatók. Az ilyen célra szóba jöhető közelítésmódok között külön figyelmet érdemlőnek tűnik az, amelyet több mint száz éve Max Weber egy látszólag nagyon eltérő kérdéskörben alkalmazott. Idevágó elemzésének csak egyes alapvonásait idézzük fel.

Az összehasonlító elemzés kritériumaihoz – az instrumentalizáció változatai

Weber *Az antik kultúra hanyatlásának társadalmi alapjai* címet adta a közel 120 éve Freiburgban tartott előadásának. Mondanivalójának relevanciája azonban messze túlmutat közvetlen tematikáján. Előadása ugyanis legalább annyira szólt a középkori Európa,

szélesebb értelemben a „Nyugat” világtörténelmi felemelkedéséről, mint az antik világ hanyatlásáról. De nem tanulság nélküli előadásának újraolvasása Európa és a nyugati világ, tágabban a Japánt is körükbe foglaló „fejlett” vagy „késő-modern” társadalmak mai helyzetének és kilátásainak értékeléséhez sem.

A Nyugat felemelkedését és újkori uralkodó szerepét gyakran magyarázzák a nagy földrajzi felfedezésekkel, a világkereskedelem súlypontjának ezt követő áthelyeződésével, a gyarmatok kizsákmányolásával, az európai újkor vallási és politikai forradalmaival vagy nemzetállami folyamataival, a modern tudomány és technológia létrejöttével, az ipari forradalommal és a modern kapitalista gazdaság kiépítésével, vagy akár a felvilágosodás, a racionalizmus, a nacionalizmus, a liberalizmus, az individualizmus stb. eszméinek elterjedésével és sok hasonlóval. Weber, aki kijelentette magáról, hogy „vallásilag nem muzikális”, de elszánt gondolkodó volt, jóval mélyebbre hatolt. Visszament a valós történelmi és intézményfejlődési gyökerekhez. Az antik kultúra összeomlásának és a középkori európai kultúra felemelkedésének tényezőit egyszerre megvilágítva, a lényegi összefüggést a következőkben látta: „A rabszolgák élete rendszerint kaszárnyaélet”, „a kaszárnyában élő rabszolgának nemcsak tulajdona nincsen, családja sincs.” „A rabszolgakaszárnya nem volt képes önmagát reprodukálni, az állomány folyamatos vásárlásokkal kellett kiegészíteni”.²² „A karoling kori servus viszont robotköteles kisparasztként élt (...) Visszakapta családját, és a családdal együtt saját tulajdont kapott.” „A társadalom legalsó rétegeiben hatalmas átalakulási folyamat ment végbe: a legalsó rétegekhez tartozók újra családot és tulajdont kaptak. És itt csupán utalni szeretnék rá, hogy ez a folyamat párhuzamos volt a kereszténység győzelemre jutásával.”²³ „A házasságon kívül élő rabszolgát főlváltja a családjá körében élő paraszt.”²⁴ „A nem szabadok tömegei újra családot és magántulajdont kaptak: »beszélő szerszámokból« lassan újra emberek lettek, akiknek családi létezését azután az egyre erősödő kereszténység morális értelemben tartósan szavatolta.”²⁵ A fordítás helyénvaló, de a megállapítás összehasonlító célú kiaknázásához érdemesnek tűnik az eredeti „*instrumentum vocale*” kifejezéshez visszanyúlni. Ez fordítható ugyan „beszélő szerszámnak” (aminek Varro is érthette, akinek a szóösszetételt tulajdonítják²⁶), de a fogalmi általánosíthatóság céljára megfelelőbb lehet az „eszköz” szó használata. A „beszélő eszköz” megfogalmazásból közvetlenebb módon fejthetők ki azok az általános mozzanatok, amelyek a történelmi térben és időben egymástól távolinak látszó jelenségek vizsgálatának közös nevezőjét adhatják, így az összehasonlító elemzéshez alkalmasabb támpontul szolgálhatnak.

Egy ilyen megfogalmazásban közvetlenebb és általánosíthatóbb módon jelenik meg a weber-i megállapításban rejlő alapvető szembenállás egyfelől az emberi személy eszközzé tétele, eszközként való „használata”, instrumentalizálása, másfelől a szeretet és a szabadság keresztény eszménye között.²⁷ Ebben a perspektívában egyfelől a szolgaság és alávetés, másfelől az emberi méltóság és szabadság viszonyai olyan dimenziót nyerne, amelyben azok lényegi ismérvei eloldódnak történetileg egyedi előfordulásaiktól, s ezzel általánosabb tartalmuk feltárását teszik lehetővé. Így például azt, hogy a „rabszolgaságot” mint az ember ember (s nem feltétlen csak *más* emberek) általi kisajátítását, ezen belül az emberi család instrumentalizálását és ennek különböző fokozatait ne csak az európai antikvitásban ismerjük fel, hanem más kultúrák és más korok gyakorlatában is.

Anélkül, hogy elfelednénk: a „hagyományos”, esetleg csak „kereszténynek” mondott európai vagy nyugati család is ki volt téve az instrumentalizáció kihívásainak és annak

1 tudomány és társadalom

helyszínévé válhatott, továbbá a „modernizáció” egyes törekvései az instrumentalizáció „hagyományos” módjaira adott válaszkísérletekként is értelmezhetők – ha az utóbbiak kivonták magukat hovatovább nemcsak a kereszténység abszolút igényű, hanem mindenféle hagyomány erkölcsi ellenőrzése alól, valójában csak az instrumentalizáció egyik gyakorlatát váltották fel annak másik, esetleg még korlátlanabb változatával.

A modernitást szokás egy „sötét”, „hagyományelvű”, „passzív” középkorral szemben a „felvilágosodás”, a „forradalmi újítás” és „aktivitás” jegyében bemutatni, de a jelzett tünetek legalább annyira utalnak sodródásra, mint „agenciára”. Alkalmasint nemcsak a nyugati világban. Az ember és az emberi család akár „külső”, akár „belső” instrumentalizációjának sajátos gyakorlatait – a középkori szamuráj-típusú vagy a Meidzsi kori jogrendszer által általánosan előírt házszerzettől a második világháború előtti japán állam-rendszernek vagy a háború utáni japán gazdasági modellnek a tulajdonképpeni családot sokban alárendelő „familizmusán” át a mai családfolyamatokig – Japán múltjában és jelenében sem lehetetlen felismerni. A japán család-problematikát a felidézett weber-i perspektívában újraértelmezve, érdemes lehet egyfelől az instrumentalizáció gyakorlatait, másfelől a család lélettörekvéseit,²⁸ valamint a hatások mindenkori mérlegét a japán esetben is nyomon követni, de ennek kifejtése az adott feltételek között már csak egy másik munka feladata lehet.

(A tanulmány eredetileg megjelent: Károli japanológia. A KRE japán szak 20 éves jubileumi konferenciáján, 2014. október 15-én elhangzott előadások válogatott és szerkesztett tanulmányai. Szerkesztették: Farkas Ildikó, Sági Attila. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015. 427–440. o. A kötetre ezúton hívjuk fel olvasóink szíves figyelmét. A közléssel szerkesztőségünk folytatja a távol-keleti társadalmakkal foglalkozó írások sorát. Eddig megjelent: Szentirmai László: Tajvani mozaik = I. évf. 4. szám, 2001. november, 5–21. o.; Hoppál Mihály: Sámánok között. Kínai naplójegyzetek, 2001 = II. évf. 3. szám, 2002. augusztus, 18–31. o.; Zelnik Csaba: A népi Kína az ezredfordulón = III. évf. 2. szám, 2003. május, 16–35. o.; Kövér Laura: A koreai családmódel változása a 20. században = XIV. évf. 3. szám, 2014. ősz, 17–32. o.)

Jegyzetek

¹ Japán Belügyi és Hírközlésügyi Minisztérium, Statisztikai Hivatal, Adatfelvételi Főosztály, Népszámlálási adatok: Háztartások családtípus szerint (1990–2010), 総務省統計局 統計調査部「国勢調査報告」家族類型別一般世帯数（平成2～22年）A pontosabb számok: „magánháztartás” (一般世帯) 51.872.000, „rokonsági háztartás” (親族のみの世帯) 34.516.000, „nukleáris család” (核家族世帯) 29.207.000, „házaspár gyermekkel” (夫婦と子供) 14.440.000. <http://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/1431-02.htm>, megtekintve: 2014. augusztus 11.

² Az uralkodó intézményi normákat tekintve, a tulajdonképpeni értelemben vett családra a japán történelem nagy részében nincs is szó. A modern antropológia szerinti „családi-rokonsági intézményekre” alkalmazott japán kulcsfogalom az „ie” volt, amit lehet ugyan „háznak”, „házközösségnek”, „házrendszernek”, „ház-szervezetnek”, esetleg „háztar-

tásnak” vagy „család-rendszernek” fordítani, de semmiképpen nem „családnak”, úgy ahogyan azt ma kulturálisan tipikus fogalomként általában értjük. A „család” értelemében használt és más nyelvekre így fordítható szó még a mai japán nyelvben is a 家族 (kazoku), azaz „háznép”, „a házhoz tartozók”.

³ Reiko Aoki: *A Demographic Perspective on Japan's „Lost Decades”*. In: *Population and Development Review* 38, (Supplement), 2012. 110. o. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1728-4457.2013.00554.x/pdf>, megtekintve: 2013. március 3.

⁴ Ujabb Kori Ismeretek Tára. Heckenast Gusztáv, Pest, 1852. 4. kötet, „Japan” címszó, 522. o.

⁵ J. William Goode: *World revolution and family patterns*. Free Press, Glencoe, 1963. A *Social Sciences Citation Index* szerint 1985-ig több mint 540 közleményben idézték.

⁶ H. Gene Starbuck: *Is There a Post-Industrial Family Form? An Exploration Using Global Data*, 43rd Annual Conference, Western Social Science Association, April 18–22, 2001. <http://www.coloradomesa.edu/~starbuck/pifamfrm.pdf>, megtekintve: 2014. július 20.

⁷ Vö.: J. Andrew Cherlin: *Goode's World Revolution and Family Patterns: A Reconsideration at Fifty Years*, *Population and Development Review*, December 2012. 577–607. o.

⁸ Daniel Bell: *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. Basic Books, New York, 1973.

⁹ Vö. pl.: az OECD nemrég kiadott család-jelentésével: *Doing Better for Families*, 2011. <http://www.oecd.org/els/soc/47701118.pdf>, megtekintve: 2014. július 23. Lásd továbbá az Eurostat család-statisztikáit vagy az OECD Family Database adattárát (utóbbira: <http://www.oecd.org/social/soc/oecdfamilydatabase.htm>, megtekintve: 2014. július 27.).

¹⁰ Részben Starbuck, részben mások kutatásai nyomán. Vö.: H. Gene Starbuck: *Is There a Post-Industrial Family Form?* i. m.; lásd továbbá: *OECD Doing Better for Families*; *Pew Research Center: Household and Family Structure*, <http://www.pewsocialtrends.org/topics/household-and-family-structure/pages/2/>, megtekintve: 2014. augusztus 23.

¹¹ *OECD Doing Better for Families*, i. m.

¹² Vö.: Susan Littwin: *The Postponed Generation: Why America's Grown-Up Kids Are Growing Up Later*, William Morrow & Co. 1987.

¹³ Az angol nyelvi terminusok: „reconstituted family”, „sole-parent household”.

¹⁴ *Pew Research Center: The Rise of Single Fathers*, July 2, 2013. <http://www.pewsocialtrends.org/2013/07/02/the-rise-of-single-fathers/#profile-of-single-father-householders>, megtekintve: 2014. augusztus 23.

¹⁵ *Pew Research Center: Breadwinner Moms*, May 29, 2013. <http://www.pewsocialtrends.org/2013/05/29/breadwinner-moms/>, megtekintve: 2014. augusztus 23; a *Pew* kutatásról kialakult vitára nézve lásd: *Conservatives: Pew Breadwinner Mother Study ‚Misleading’*, <http://www.usnews.com/news/articles/2013/07/23/conservatives-pew-breadwinner-mother-study-misleading>

¹⁶ J. William Goode: *World Changes in Divorce Patterns*, New Haven, Yale University Press, 1993; továbbá: H. Gene Starbuck: *Is There a Post-Industrial Family Form?* i. m.

¹⁷ Néhány a számos eset közül: a többgenerációs családi háztartás „visszatérése” (részben a gazdasági válság hatására) Amerikában (az arány nagyjából oda emelkedett, ahol az 1950-es évek közepén volt: *Pew Research Center: The Return of the Multi-Generational Family Household*, March 18, 2010. <http://www.pewsocialtrends.org/2010/03/18/the-return-of-the-multi-generational-family-household/>, megtekintve: 2014. augusztus 19.

1 tudomány és társadalom

Továbbá: Richard Fry – Jeffrey S. Passel: *In Post-Recession Era, Young Adults Drive Continuing Rise in Multi-Generational Living*. Pew Research Center, July 17, 2014. „2012-ben rekordszámban 57 millió amerikai, a népesség 18.1%-a élt többgenerációs családi háztartásban, ami az 1980-as adat duplája.” <http://www.pewsocialtrends.org/2014/07/17/in-post-recession-era-young-adults-drive-continuing-rise-in-multi-generational-living/> megtekintve: 2014. augusztus 19.

¹⁸ Ennek egyik legújabb fejleménye a nyolc európai akadémia összefogásában elkészített jelentés: German National Academy of Sciences Leopoldina: *Mastering Demographic Change in Europe*, June 2014. http://www.leopoldina.org/uploads/tx_leopublication/2014_Joint_Statement_Demographic_Change_ALLEA.pdf, megtekintve: 2014. augusztus 3. A jelentés egyik összefoglaló következtetése szerint a 21. század közepére az Európai Unió akkorra várható lakossága a világnépesség mintegy 5-6 %-át teheti ki.

¹⁹ Jacques Barzun: *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006. Sokban hasonló véleményen van többek között John Lukacs: *Egy nagy korszak végén. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005*, vagy szintén tőle: *A 20. század és az újkor vége*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. Már akkor kifejtette tézisét, amikor azt Európában, különösen annak keleti felén, még a legtöbben hitetlenkedve fogadták.

²⁰ Vö. pl. a „compressed modernity” koreai fogalmával (Kyung-Sup Chang: *Individualization without Individualism: Compressed Modernity and Obfuscated Family Crisis in East Asia*. = *Journal of Intimate and Public Spheres*, Kyoto University, March 2010.)

²¹ Akihiko Kato: *The Japanese family system: continuity and change in the twentieth century*, 2013. Max-Planck-Institut für demografische Forschung, <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2013-004.pdf>, megtekintve: 2014. augusztus 1.

²² Max Weber: *Az antik kultúra hanyatlásának társadalmi alapjai*. In: Max Weber: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 344. o. Kiemelések az eredetiben.

²³ Uo. 346. o. Kiemelések az eredetiben.

²⁴ Uo. 352. o.

²⁵ Uo. 354. o.

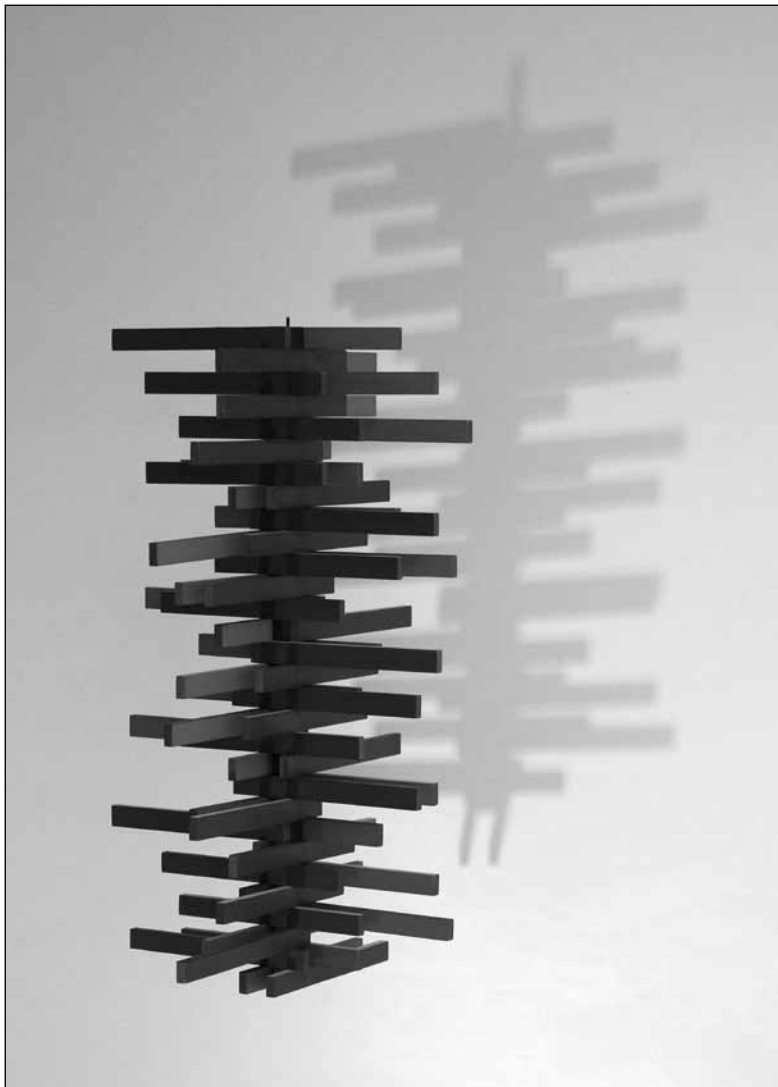
²⁶ Varro: *De re rustica*, Kr.e. 37. Vö.: Jesper Carlsen: *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*. *L’erma di Bretschneider*, 2001. 18. o.

²⁷ Másokéval együtt idézhető II. János Pál pápa szavai, aki több helyen megfogalmazta: a szeretet ellentéte voltaképpen nem a gyűlölet, hanem a másik ember eszközként való „használata”, kihasználása. Még Karol Wojtylaként írta: „A személyt jogosan megilleti, hogy ne használati tárgynak nézzék, hanem szeretettel közelítsenek hozzá.” (In: Pope John Paul II: *Love and Responsibility*. Ignatius Press, 1993. 42. o.; a kötet először 1960-ban, lengyelül jelent meg.) A kérdéskörnek történetileg hosszabb távon is megvan a filozófiai, teológiai, etikai hagyománya. Ebben az összefüggésben az újabb szakirodalomból idézhető Paulus Kaufman tanulmánya (In: *Instrumentalization: What Does it Mean to Use a Person?* In: P. Kaufman – H. Kuch – Ch. Neuhäuser – E. Webster (eds.): *Humiliation, Degradation, Dehumanization, Human Dignity Violated*. Springer, 2011.)

²⁸ A család mint alapintézmény maradandóságára vall, hogy a körvonalazott változási irányzatokkal egyidőben a család ma is a japán népesség mintegy fele számára „a legfontosabb az életben” (国民性調査, *A Study of the Japanese National Character. The Twelfth Nationwide Survey*, 2008. Institute of Statistical Mathematics, 2011. 11. o. <http://ismrepo>.)

ism.ac.jp/dspace/bitstream/10787/903/1/kenripo102.pdf, megtekintve: 2014. szeptember 14.). A japán Miniszterelnöki Hivatal közvéleménykutatása szerint a család a népesség kétharmada számára „a bensőséges együttlét helye” (国民生活に関する世論調査, 平成 26年 6月, Az életmódra vonatkozó közvéleménykutatás, 2014. június, a 40. ábráról leolvasható, hogy az adott érték 2008 óta a korábbiaknál is nagyobb hangsúlyt kap) <http://survey.gov-online.go.jp/h26/h26-life/zh/z39.html>, megtekintve: 2014. szeptember 24.

Fazekas Balogh István: K2

Kapusi Angéla

Vályi Nagy Ferenc és az Íliász-pör

A pataki kollégium professzora

„És itt, hol a sírhalmokig egy homály/ Minden halandót, s engemet is borít/ Ki volna más, oh bölcs okosság!/ Mint te lehetsz igazabb vezérem?”¹ – így szól Vályi Nagy Ferenc ódájában, akinek a tudás iránti vágy, a költészet és a műveltség élete fontos részét képezte. 1798-tól húsz éven át volt a Sárospataki Református Kollégium közkedvelt és eredményes középiskolai tanára, és 1819-től az újonnan létrehozott exegetikai és egyháztörténeti tanszék professzora.

Az 1796. évi tanügyi reformnak köszönhetően jelentek meg a felnőtt, hivatásos középiskolai tanárok, a humaniorum professzorok a pataki kollégiumban.² Közülük elsőként 1797-től Geleji József, a következő évtől pedig Vályi Nagy Ferenc szolgálta a kollégiumot. Ekkoriban, a középiskolai tanárok legfeljebb csak szerény publikációs tevékenységet fejtenek ki. Tevékenységük inkább a középiskolai képzés alapjainak megteremtése, a középiskolai tanári szakma, egy új hivatás kialakulása miatt jelentős számunkra.³ A humaniorum professzorok közül ezért is kiemelkedő Vályi Nagy személye, aki a középfokon oktatók között szokatlan műveltséggel és ambíciókkal rendelkezett. Tanult a zürichi egyetemen, ahol két évig leginkább a teológiai tudományokat, bölcseletet és természettant, a görög és római irodalmat sajátította el. A görög nyelv és a magyar irodalom voltak kedvelt tárgyai, amelyeket középiskolai tanárként tanítványaival is igyekezett megszerettetni. Diákjait arra motiválta, hogy rímetlen verseket írjanak, ami akkoriban még ritkaságnak számított. Élete végén, már meglehetősen későn foglalhatta el az egyháztörténet és a görög irodalom számára újonnan felállított katedrát, ami azért sajnálatos, mert már 1807-től kezdve folyamatosan felmerült a neve, amikor teológia professzort kellett választani a kollégiumban, és a rá szavazók aránya fokozatosan emelkedett.⁴ Szeptemberi professzori beiktatása után októberben megbetegedett, és néhány hónap múlva, 1820 januárjában meghalt. Életműve méltatlanul elfeledett a magyar irodalom történetében. Rím nélküli versei és a tanítványait is ilyen versekre ösztönző pedagógusi tevékenysége mellett leginkább Homérosz Íliászának magyarra fordítása tette nevezetessé.⁵

Nevét napjainkban legfeljebb csak az Íliászi per kapcsán szokás emlegetni, az irodalomtörténeti monográfiák pedig éppen csak utalnak rá.⁶ Dolgozatom célja: regisztrálni az Íliászi pör előzményeit, majd folyamatának állomásait. Végül felvázolom a vita értelmezésének és jelentőségének lehetőségeit, nyomatékosítva Vályi Nagy Ferenc tevékenységének jelentőségét.

Az Íliászi pör

„[A] megtörténtet meg nem történté senki nem teheti. Fellobbanásé a hiba, elcsendesülésé a helyrehozás.”⁷ Így zárja Kölcsey Ferenc az irodalomtörténet-írás során elhíresült első plágiumvitát, az Íliász-pört, amelyet az első, az irodalmi művek tulajdonjogáról zajló nyilvános polémiaként tartunk számon. A történet kezdete 1809-ig nyúlik vissza, amikor megjelent Vályi Nagy Ferenc *Békaegérharc*-fordítása, ami a talán akkor már tervezett *Íliász*-fordítás gyakorlómunkája volt.⁸ Az eposz fordításába nem sokkal később kezdhetett, mert 1814-ben már négy énekkel készen volt.⁹ Mindeközben Kölcsey is hozzáfogott Homérosz eposzának fordításához: 1809-ben arról számol be Kazinczynak, hogy Homéroszt kezdi tanulni, 1813-ban már azt írja Szemere Pálnak, hogy az *Íliászt* elolvasta, s az *Odüsszeia* ötödik könyvével jár. Leveléből az látszik, hogy tudomása van Vályi Nagy fordítói tevékenységéről, s meglehetősen kritikus a sárospataki tanár képességeit és eredményeit illetően. 1815 őszén Szemerének már arról ír, hogy „iszonyú küzdéseken” átmenve, de Homéroszt fordítja, 1816 tavaszán pedig már azt ígéri, hogy hamarosan küldi az *Íliász* elejét. 1817 és 1820 között folyamatosan ingadozik a munka iránti lelkesedése, hol kételkedő, hol pedig bizakodó.¹⁰ Majd 1821-ben megjelenik Vályi Nagy *Íliász*-fordítása,¹¹ Kazinczy sajtó alá rendezésével. Kölcsey minden bizonnyal csak később ismeri meg a munkát, de 1823 februárjában már ír erről Szemerének,¹² s ezzel elkezdődik a magyar irodalom első plágium-ügye, az Íliász-pör.

Kölcsey 1816-ban elküldi Szemere Pálnak az *Íliász* általa addig lefordított részeit, amit Szemere továbbít 1817-ben Kazinczynak,¹³ aki megküldi Vályi Nagynak, hogy tanuljon belőle.¹⁴ A pataki tanár a kapott fordításból hét sort változtatás nélkül, néhány sort pedig némi módosítással beleépített saját munkájába. 1820-ban Vályi Nagy meghal, mielőtt a munkát megjelentethette volna, így a szöveget Kazinczy rendezte sajtó alá. Kazinczy a kiadás előszavában kijelöli Vályi Nagy Homérosz-fordításának eszmetörténeti jelentőségét, ezzel csökkentve Kölcsey fordítói tevékenységének szerepét. Azt nem tudni, hogy Vályi Nagy jelölte-e valahogyan az átvételeket, de Kazinczy kiadásában ezt nem tette meg, s ezen Kölcsey felháborodott, mivel az ő munkája mindaddig még nem jelent meg nyomtatásban. Így joggal tarthatott attól, hogy ha az ő fordítása egyszer megjelenik, az olvasók majd azt gondolják, hogy ő vette át a sorokat Vályi Nagy Ferenctől. Kölcsey hangsúlyozta, ha a kiadásban az adott soroknál feltűntették volna, hogy az átvétel tőle van, egy szava sem lett volna. Szemere Pált kérte meg a saját és Vályi Nagy sorainak és kifejezéseinek összevetésére: „[k]érlek tehát, édes prókátor barátom, hogy nálad maradt fordításomat a Nagyéval összevetvén, jeleld ki az övéből az enyémekeket; s a Tudományos Gyűjtemény publikuma előtt adasd vissza fordítójoknak!”¹⁵ Szemere vállalta a felkérést, összevetette a két fordítás adott részeit,¹⁶ és nyilvánossá tette ítéletét a kérdésben. A mérleg Kölcsey oldalára billent: „valóban, nem kevésbé erősítették panasza azon egyformaság által, melyet minden figyelmes olvasó észrevehet, s mely szerént az egész első éneken keresztül Kölcsey merész sajátságai, hexameterének fordulatai, epithetonai, konstrukciói kisebb s nagyobb változással Vályi nagynál visszazengenek.”¹⁷ Kölcseynek ez az igazságszolgáltatás elég volt, és a „per” végén készen állt Kazinczyval kibékülni – „Kezemet nyújtom engesztelésre; s literátori pályánk első bajnokáért kevesebbet tennem nem lehet.”¹⁸ –, de végül az amúgy is meglazult kapcsolatuk nem vált szorosabbá.

1 tudomány és társadalom

A polémia értelmezésének lehetőségei

Az Íliász-pör a magyar irodalomtörténet egyik fontos állomása több szempontból. Egyrészt a szerzői tulajdon kérdése miatt, amely mindaddig sem etikai, sem jogi értelemben nem vetődött fel. Így ettől kezdve, Kölcsey példája hivatkozási alapként erkölcsi védelmet jelenthetett a szerzőknek. Másrészt megismerhetjük Kölcsey és Vályi Nagy fordítói elveinek kialakulási folyamatát, amely munka a következő időszakban meghatározta a többi Homérosz-fordító munkáját. S végül Zákány Tóth Péter szerint egyáltalán nem kell plágiumvitaként kezelni a jelenséget, inkább akként, amely által megérthetjük azt a szemléletváltást, amely az irodalmi művek megítélésében végbement.¹⁹

A fordítói elvek Kölcseyben a munka közben, fokozatosan alakultak ki. 1814-ben Kazinczynek írt levelében még csak a homéroszi Apollón-himnusz fordításának kísérletéről tud beszámolni, és a fő nehézséget a szövszétételek fordításában és a hexameterek fordításához szükséges daktilikus szavak hiányában látja.²⁰ Ugyanebben az időben ír Szemerének is, s a himnusz fordítói nehézségeiről panaszkodva arra gondol, hogy a hexametereket magyarra jambusokban kellene fordítani. 1815-ben úgy látszik, belekezdett az *Íliász* fordításába, Szemerének azt írja: „[i]szonyú küzdéseken kell keresztülmennie a Homér fordítójának. Én szóról-szóra fordítok”.²¹ Ekkor még Kölcsey tartalmi pontosságról beszél, majd két év múlva már arra a következtetésre jut, hogy különféle stílusú írókat, különféle stílusban kell fordítani.²² A különbség Kölcsey és Vályi Nagy fordítói elveiben nem a szavak síkján fogható meg, hanem a stílusban és a művészi tudatosságban. Ezt jól mutatja az *Íliász*ban megjelenő homéroszi jelzők fordítása, amelyek között vannak olyanok, amelyek a magyar homéroszi nyelvben meggyökereszkedtek.²³ Kölcsey és Vályi Nagy fordításáról mindent összevetve elmondható, hogy elveik azonosak voltak, s ez valószínűleg Kölcsey érdeme. Megtartották az eredeti versformát, sort sorra fordítottak, az istenek nevét nem fordították latinra, és nem törekedtek a homéroszi eposz megszépítésére, hanem szóhasználatukkal megtartották a homéroszi stílust. Mindezzel pedig igen hosszú időre meghatározták a későbbi Homérosz-fordítók munkáját.²⁴

Arra, hogy a Kazinczy és Kölcsey között végbement polémiát ne plágiumvitaként értékeljük, Zákány Tóth Péter számos érvet hoz fel. Egyrészt Kölcsey már 1817 óta nem foglalkozott a fordítás befejezésének és publikálásának gondolatával, másrészt a polémia kibontakozásának éve 1823, ami elég késő Vályi Nagy műveinek 1821-es poszthumusz kiadásához képest, s ez megkérdőjelezi azt a szándékot, miszerint Kölcsey célja a vitában az irodalmi eltulajdonlás bizonyítása. Harmadrészt pedig problematikus az az elgondolás, hogy a magyar irodalomtörténet első plágiumvitája éppen egy fordítás körül bontakozik ki, hiszen a fordítás célja egy szöveget az adott nyelven olvasni nem tudó közönség elé tárni, ami által a fordító maga szolgálatot teljesít, háttérbe szorul az eredeti mű és annak szerzőjével alkotott viszonyában.²⁵ Így tehát Zákány szerint a Kazinczy–Kölcsey polémiát nem plágiumvitaként, hanem az irodalmi művekhez való olvasói viszony és a fordítói öndefiníció különböző nézeteinek összecsapásaként kell értelmeznünk. Kazinczy számára a fordítás szabadon használható eszköz a művelődés ideális állapotához vezető úton, és az irodalom általánosan elfogadott igazságokat közvetít, amit mindenki szabadon használhat. Szemeréhez írt levelében Vályi Nagy védelmére kelve, a következőképpen érvel: „Vályi Nagy a Kölcsey fordítását látta, s sok helyeken a Kölcseyét igen szerencsésnek találván, örömmel vette által sorait [...] nem hogy lopjon, nem hogy a munkát restelli, hanem azért, mert őtet a mesterség szeretete, s nem a hiúság vezérli.”²⁶ Kölcsey azon-

ban másként értelmezi a fordítói munkát, szerinte a fordítónak feladata a forrásszöveg eredeti jellemzőit visszaadni, tehát nem rendelkezhet vele szabadon, valamint ő a fordítói munkát egyben alkotói tevékenységnek is tartja (nem szolgálatot végzőnek), amely által társszerzővé lép fel a forrásszöveg szerzője mellett.²⁷ Kölcsey Szemeréhez írt levelében a vita kontextusában a plágium fogalmát a következőképpen határozza meg: „[m]ásnak egész munkáját vagy csaknéhány helyeit a magam írásába szabad átaltennem, csak-hogy az auktort hüven megnevezzem: ezt kölcsönzésnek hívják, nem *plágiumnak*; de ha másnak egész munkáját, vagy némely helyeit, vagy csak felfedezéseit és gondolatjait is úgy viszem által magam írásába, mint sajátomat – ez, édes barátom, és egyedül ez a *plágium*.”²⁸ Kölcseynek ez a meghatározása jelentős a magyar irodalom történetében, mert ez a szerzői én és más szerző kapcsolatának rögzítése. Az *Íliász* fordítása körüli plágiumvita emiatt a viszonyrendszer miatt jelentős: rögzíti a szerzőnek, más szerzőre való hivatkozásának szabályait.

*

Az Íliászi per, amely tulajdonképpen Kölcsey és Kazinczy Ferenc között zajlott le, az irodalmi szöveg és a szerzői én közötti kapcsolat meghatározását segítette elő. A történelem fintora, hogy Vályi Nagy Ferenc, aki a polémia kiindulópontja és kulcsfigurája, ekkoriban már nem élt. Alakja mégsem feledhető, hiszen tanári karrierje mellett kiemelkedő az irodalmi-költői munkássága is.²⁹ Már sárospataki tanárként, 1799-ben adta ki eposzát, *A' pártos Jérusálemet*.³⁰ Kazinczy hatására választott irodalmi irány produktuma az 1807-ben megjelent *Ódák Horátz' mértékein*³¹ című kötete. Ezt követően, bár a versírással továbbra sem hagyott fel, műfordításkötetei láttak napvilágot, többek között a már halála után megjelent, Homérosz *Íliásza*. Szintén halála után, 1820-ban jelentették meg addig kötetben kiadatlan verseinek még saját összeállítású gyűjteményét, a *Polyhymniát*.³² Latin verseinek figyelemre méltó korpusza a *Carmina Latina*.³³ Vályi Nagy lelkeszi hivatásának gyümölcsei az egyházi énekeskönyvbe írt énekszövegek és halotti orációk.³⁴ Mindez a korántsem teljes felsorolás hüven tükrözi a pataki kollégium híres tanáregyéniségének sokoldalú műveltségét és jelentőségét.

Jegyzetek

¹ Vályi Nagy Ferenc: *Az okossághoz*. In: *Magyar költők 18. század. Vál., jegyz.: Mezei Márta*. Neumann Kht, Budapest, 2000. <http://mek.oszk.hu/06200/06222/html/makolt180510005.html>, letöltés: 2015. október 9.

² A Sárospataki Református Kollégium tantestületéről és az ott tanító híres tanáregyéniségekről részletesebben lásd: Dienes Dénes – Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013. 94–96. o. Vályiról: *uo.* 100–101. o.

³ Ugrai János: *Professzorok a „pataki reformkorban”*. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában. Új Helikon Bt., Budapest, 2007. 40. o.

⁴ *Tiszáninnen Református Egyházkerület Levéltára: 1807. 03. 23. TIREKLt. A.XXXII. 12.519.; 1807. 07. 14. TIREKLt. A.XXXIII. 12.613.; 1810. 05. TIREKLt. A.XXXV. 13.538.*

⁵ Dienes Dénes – Ugrai János: *i. m.* 101. o.; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, IX. köt. Horányzsky, Pest, 1903. 554-557. hasáb.

1 Tudomány és társadalom

- ⁶ Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc életútját tárgyalja: *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk.: Pándi Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 285. és 425. o.
- ⁷ Kölcsey Ferenc összes művei, 1. köt. Szerk., s. a. r. és jegyz.: Szauder Józsefné és Szauder József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 476. o.
- ⁸ Homér *Batrachomyomachiája*. Magyar hexameterekben. Ford.: Vályi Nagy Ferenc. Szentés Ny., Sárospatak, 1809.
- ⁹ Ritoók Zsigmond: *A magyar Homérosz-fordítások. XVIII–XIX. század*. In: Papírgaluska. *Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*. Szerk.: Hajdu Péter és Polgár Anikó. Balassi Kiadó, Budapest, 2006. 33. o.
- ¹⁰ Uo. 34–35. o.
- ¹¹ Homér *Íliásza*, 1–2. köt. Ford.: Vályi-Nagy Ferencz, előszó: Kazinczy Ferenc. Nádaskay András k.-ny., Sáros-patak, 1821.
- ¹² Kölcsey Szemeréhez írt levele. In: Kölcsey Ferenc összes művei, 1. köt., i. m. 454. o.
- ¹³ u.o. 455. o.
- ¹⁴ „mutatám azt V. Nagy Ferencnek, s azért, hogy használja, tudnillik, hogy kövesse az ott mutatott példát.” Kazinczy Szemeréhez írt levele. 1823. március. In: uo. 457. o.
- ¹⁵ Kölcsey Szemeréhez írt levele. In: uo. 456. o.
- ¹⁶ Szemere apológiája Kölcsey mellett. In: uo. 468–473. o.
- ¹⁷ Szemere apológiája Kölcsey mellett. In: uo. 469. o.
- ¹⁸ Végszó Kölcseytől. In: uo. 476. o.
- ¹⁹ Zákány Tóth Péter: *Kölcsey Ferenc és a nemzeti hagyományok*. In: *Árkádia*. http://arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/kolcsey_nemzeti_hagyomanyok, letöltés: 2015. október 5.
- ²⁰ Ritoók Zsigmond, i. m. 37. o.
- ²¹ Kölcsey Ferenc: *Levelezés, III. köt. 1832–1833*. Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás). Kiad.: Szabó G. Zoltán, Balassi Kiadó, Budapest, 2011. 215. o.
- ²² Uo. 266. o.
- ²³ Ritoók Zsigmond, i. m. 43. o.
- ²⁴ Uo. 44. o.
- ²⁵ Zákány Tóth Péter, i. m.
- ²⁶ Kazinczy Szemeréhez írt levele. In: Kölcsey Ferenc összes művei 1. köt., i. m. 463. o.
- ²⁷ Zákány Tóth Péter, i. m.
- ²⁸ Kölcsey Szemeréhez írt levele. In: Kölcsey Ferenc összes művei 1. köt., i. m. 460. o.
- ²⁹ *Irodalmi hagyatékát részletesen lásd: Szinnyi József, i. m. 555-557. hasáb.*
- ³⁰ Vályi Nagy Ferenc: *A' pártos Jérusálem*. Landerer, Pozsony, Pest, 1799.
- ³¹ Vályi Nagy Ferenc: *Ódák Horátz mértékein*. Ellinger Ny., Kassa, 1807. Újabb kiadásban: *Ódák Horátz' mértékein*. S. a. r: Sobor András. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- ³² Vályi Nagy Ferenc: *Polyhymnia II* könyvekben. Nádaskay Ny., Sárospatak, 1820.
- ³³ Vályi Nagy Ferenc: *Carmina Latina*. Nádaskay Ny., Sárospatak, 1820.
- ³⁴ *Az Istennek kedves keresztyén előadva halotti tanításbann; melyet néhai tekintetes nemzetes és vitézlett szemerei Szemere László úrnak... Meghóltt teste felett, a' Lasztóczi Ref. Templombann Decemb. 20-dikánn 1812. Eszt. mondott Vályi Nagy Ferencz, Sárospatak, 1813; Halotti orázió, az embernek méltóságáról, melyet néhai tisztel. tudós Nitsch Dániel úrnak, a' S. Pataki Koll. extraord. prof. hóltt teste felett május' havának 30-dikán, 1808. mondott Vályi Nagy Ferentz, Sárospatak, 1809.*

Gazdag Vilmos

A kárpátaljai magyar nyelvhasználat orosz/ukrán kölcsönszavai

Orosz/ukrán kölcsönszavakat a kárpátaljai magyar nyelvhasználat minden színterén találhatunk. Ugyanakkor az egyes nyelvhasználati szinterek kölcsönszavakkal való megterheltsége jelentősen eltérhet egymástól. Azokon a területeken, ahol erős államnyelvi dominanciával kell számolni, nagyobb a kölcsönszavak előfordulása, mint azokon, ahol az anyanyelv szinte kizárólagos használatát figyelhetjük meg. A kárpátaljai magyar nyelvhasználatban meghonosodott kölcsönszavak száma összességében több százra tehető. A kérdés vizsgálata mindenképpen megkívánja azt, hogy kisebb kitérő keretében megismerkedjünk a kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetével. A továbbiakban ezt kíséreljük meg röviden felvázolni.

A kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetének főbb sajátosságai

A kárpátaljai magyarság esetében *őshonos* és *elrendelt kisebbségi kétnyelvűség*ről van szó. Vagyis a közösség nem területcsere, hanem politikai okok miatt vált kisebbségivé, tagjainak túlnyomó többsége általában csak az iskolában találkozik az államnyelvvél,¹ első nyelve (a magyar) jogilag alárendelt helyzetben van az államnyelvhez (ukránhoz) képest.² Ezen kívül a kárpátaljai magyarság jelentős része magyar domináns kétnyelvű,³ azaz a privát szférában a magyar nyelv használata szinte kizárólagos, míg a formális színtereken a nyelvhasználat az állami szabályozás és az egyén nyelvtudása alapján realizálódik. Ez azt jelenti, hogy a kisebbségi helyzet következtében a kárpátaljai magyarok csak korlátozott szituációkban használhatják anyanyelvüket, a formális szférában való kommunikáció során pedig kénytelenek az államnyelvet, illetve az orosz nyelvet használni.⁴

Az orosz nyelv máig tartó, igen erős hatása elsősorban azzal magyarázható, hogy az ukrán nép az évszázadok során orosz uralom alatt élt, s nyelvét is csupán az orosz egyik nyelvjárásaként definiálták, vagyis nem kapott hivatalos nyelvi státuszt, s így átadó nyelvi szerepbe is legfeljebb csak a szomszédos népek tagjaival folytatott köznapi érintkezés során kerülhetett. Ezt fokozta az is, hogy a szovjet érában az orosz nyelv használati köre szinte minden nyelvhasználati színterre kiterjedt. Emellett az orosz nyelv, mint a Szovjetunió nem hivatalos államnyelve az oktatási rendszer minden fokozatában kötelező volt, így a kárpátaljai magyarság is többé-kevésbé elsajátította azt, s ennek köszönhetően még ma is jelentős szereppel bír. Az ukrán nyelv presztízse és a környező, elsősorban az ország területén élő kisebbségi nyelvekre való kihatása viszont lényegében csak a független Ukrajna létrejöttével erősödött meg. E hatást az állami nyelv- és oktatáspolitikai alakulása is nagymértékben fokozza. 1990-ben minden ukránjai, így a kisebbségi tannyelvű iskolákban is kötelező jelleggel bevezették az ukrán nyelv oktatását,⁵ majd

1 tudomány és társadalom

2007. július 13-án a Sztaniszlav Nyikolajenko oktatási miniszter által kiadott 607. számú rendelettel⁶ bevezették a továbbtanulás feltételeként is szolgáló egységes érettségi tesztrendszer, amely a kisebbségi iskolák végzősei számára is kötelezővé tette az emelt szintű ukrán nyelv és irodalom vizsgát.⁷

A 2012. július 3-án elfogadott új ukrán nyelvtörvény⁸ elvben pozitívan kellene, hogy hasson a kárpátaljai magyarság nyelvi helyzetére, illetve az anyanyelvi oktatáshoz fűződő viszonyára is, ugyanis lehetővé teszi, hogy azokon a közigazgatási egységeken belül, ahol egy-egy nyelv beszélői elérik a 10%-os arányt, a kisebbségi nyelv az államnyelv mellett használható lehet az államigazgatásban, az önkormányzatok munkájában, a bírósági eljárásokban, a nyilvános közéletben, az oktatásban stb. Egyelőre még kérdéses, hogy a törvényt a gyakorlatban is alkalmazzák-e, illetve, „hogy az állam megteremti-e az alkalmazáshoz szükséges feltételeket, tudnak és akarnak-e biztosítani a kisebbségi ügyintézésre is képes hivatalnokokat, állami tisztviselőket, lesznek-e kétnyelvű úrlapok, formanyomtatványok stb.”⁹

Miért kerül sor a szavak kölcsönzésére?

Az egymással érintkező nyelvek közötti kapcsolat leggyakrabban a szókészlet szintjén mutatkozik meg, hiszen a nyelv szókészlete a nyelvi rendszer leglazábban strukturált része, amely könnyen fogad be új elemeket.¹⁰ Fontos megvizsgálni, hogy vajon miért kerül sor adott nyelvek között lexikai elemek kölcsönzésére. E kérdés kapcsán számos elmélet született, amelyek túlnyomórészt megegyeznek a kölcsönzést kiváltó alapvető okokban. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott kölcsönszavak átvételének okait Kótyuk István jelentéstani tényezőkkel magyarázza.¹¹ Eszerint az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai három csoportra oszthatók: 1) amelyek új, eddig ismeretlen fogalmakat jelölnek; 2) amelyek lexikai megfelelői a már meglévő magyar szavaknak; 3) érzelemkifejtő szavak, amelyeknek a magyar nyelvben számos szinonimája van. A *kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv* c. tanulmányában a kölcsönszavak kapcsán viszont azt hangsúlyozza, hogy „e szavak túlnyomó többsége fölösleges a nyelvben, mivel az általuk jelölt fogalmaknak megvan a magyar neve” ugyanakkor „magyar megfelelőjük legfeljebb akkor bukkan fel, ha a beszélő nagyon választékos akar lenni, és kínosan ügyel nyelvhasználatára”.¹² A szerző kölcsönszavak beáramlását és meghonosodását a következő okokkal indokolta: adott tárgy vagy dolog ezen a néven vált ismertté; hivatalos helyen, hivatalos személyek használják; kényelemszeretet, a beszédtempó felgyorsulása (nem gondolkodunk a magyar megfelelőn, mivel a kölcsönszó gyakran rövidebb és könnyebben ejthető, mint a magyar megfelelője); nyelvi igénytelenség, gyakorlatlanság. Az általa vizsgált nyelvi sajátosságok kapcsán megjegyzi, hogy azok első soron a beszélt köznyelv jellemzői, s az írott nyelvbe ritkán kerülnek be, s hogy tervszerű és következetes nyelvművelő munkával kellene törekedni a kétnyelvűség tökéletesítésére, az anyanyelv tisztaságának megőrzésére.¹³

Az orosz/ukrán kölcsönszavak elkülönítési nehézségeiről

Az orosz és az ukrán szoros rokonságban álló keleti szláv nyelvek, amit a szókészletük nagyarányú azonossága is jól mutat. Viszonylag egyszerű az átadó nyelv meghatározása akkor, amikor az orosz és az ukrán nyelvi alak mutat valamilyen hangzásbeli eltérést. Így például a pótkocsi jelentésben használt *pricep* kapcsán egyértelműen ki lehet jelenteni,

hogyan az orosz *нруен*, és nem az ukrán *нруин* átvétele. A hullámpala megfelelőjeként használt *sifer* szó viszont az ukrán és az orosz nyelvben is azonos hangalakú. Ez alapján nem lehet egyértelmű választ adni, hogy melyik nyelvből vettük át. Természetesen a nyelven kívüli tényezők figyelembe vételével is megpróbálhatjuk eldönteni a kérdést, s így az orosz gazdaság magasabb fejlettségi szintjére hivatkozva mondhatjuk, hogy ez a szó az orosz nyelvből származik. De ilyen esetekben alapos történeti kutatás révén lehetne csak pontos választ adni. Egyértelműen azonban, hogy a kárpátaljai magyar lakosság által használt keleti szláv kölcsönszavak túlnyomó többsége orosz eredetre vezethető vissza. Viszont vannak olyan szláv kölcsönszavaink is, amelyeknek az orosz és az ukrán nyelvi változata semmiféle hasonlóságot nem mutat. Az ilyen kölcsönszavak párhuzamosan, egymás szinonimáiként használatosak. Ilyenek például az igazolás jelentésben használt ukrán *dovidka*, illetve orosz *szprávká*, vagy a különböző hivatalok szakosztályát jelölő ukrán *vidgyil*, orosz *otgyel* kölcsönszavak.

A kölcsönszavak fogalomkörökbe való sorolásának lehetőségeiről

A nyelvészek többsége egyetért abban, hogy a kölcsönszavak vizsgálata során célszerű elvégezni ezek fogalomköri csoportosítását, ezáltal ugyanis pontosabban kirajzolódnak azok a nyelvhasználati színterek, amelyeknél fokozott mértékben érvényesül a szláv nyelvi hatás. Így tehát a másodnyelvi elemek fogalomköri csoportosítása nem újszerű dolog a nyelvészetben. Az egyes fogalomköri kategorizációk jelentős eltéréseket is mutathatnak,¹⁴ amelyek főleg a katalogizált elemek eltéréséből fakadhatnak. Emellett fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy az egyes kölcsönszavak egyidejűleg akár több fogalomkörbe is besorolhatók. Így pl. a magyar nyelvi ápoló kölcsönszói megfelelőjeként elterjedt *szanitár*, illetve annak nőnemű *szanitárka* változata besorolható az egészségügy és a tisztaság, foglalkozások kategóriába is.

1. A formális nyelvhasználati színterekhez kapcsolódó orosz/ukrán kölcsönszavak

Amint azt már fentebb is jeleztük, az idegen nyelvi vagy másodnyelvi hatás az egyes nyelvhasználati színtereknél eltérő intenzitással jelentkezik. Ezt az eltérést jól mutatja az adott nyelvhasználati színtérnek megfelelő fogalomkörhöz tartozó kölcsönszavak száma is.

a) *A hivatali élettel kapcsolatos kölcsönszavak.* A kárpátaljai magyarok esetében is a formális nyelvhasználati színterek azok, amelyek kapcsán a kölcsönszavak nagyarányú használatát figyelhetjük meg, ugyanis ezeknél erős az államnyelvi dominancia. Ugyanakkor a hivatali élethez köthető kölcsönszavak jelenléte a kárpátaljai magyar lakosság mindennapi kommunikációja során is megfigyelhető. Számos intézmény vagy szervezet, foglalkozás, dokumentum megnevezésére használunk kölcsönszavakat. Olyanokra gondolunk itt, mint pl. a *rájkom* = járási tanács, *birzsa* = munkanélküli hivatal, *OVIR* = útleveosztály, *szilszovjet* = községi tanács vagy a *dohovor* = szerződés, *paszport* = személyigazolvány vagy útlevel, *zájáva* = kérvény, *práva* = gépjárművezetői jogosítvány, illetve a *szekretár* = titkár, *kasszir* = pénztáros, *perevodcsik* = tolmács, *ucsotcsik* = számfejtő stb.

b) *A katonasággal kapcsolatban meghonosodott kölcsönszavak.* A kárpátaljai magyar férfi lakosság túlnyomó részének lényegében csak a katonai szolgálat idején sikerül használható államnyelvi (orosz vagy ukrán) nyelvtudásra szert tennie. Ez természete-

1 tudomány és társadalom

tesen azzal áll összefüggésben, hogy a katonaságban a hivatali érintkezés kizárólag csak államnyelven folyik, s az esetek túlnyomó többségében a magyar nyelvterületről származó férfiakat valamely belső ukrainai laktanyába sorozták/sorozzák be, ahová a legjobb esetben is csak egy-két magyar nyelvet beszélő személy került. Az államnyelv kizárólagos használata következtében a kárpátaljai magyar lakosság körében a katonai tisztségek vagy a katonai étellel kapcsolatos más dolgok/fogalmak magyar nyelvi megnevezései lényegében ismeretlenek. Ezért ha valaki a katonaságban szerzett élményeiről beszél, akkor természetes az, hogy az őrmestert *szerzsánt*, a hadnagyot *lityinant*, míg a laktanyát *csász*, a kiküldetést pedig *komangyirovka* néven nevezve említi.

c) *Az oktatás- és egészségügy kölcsönszavai.* A kárpátaljai magyarok oktatási helyzetében fontos szerep jutott és jut ma is az aktuális államnyelvnek. Egyrészt a kisebbségi tannyelven oktató iskolákban kötelező jelleggel oktatják, másrészt főleg a szakközépiskolai és felsőoktatási intézményekben kizárólagos szereppel bír. Kárpátalján számos szakmát csak államnyelven lehet elsajátítani, ami gyakran az oktatási kínálat szűkösségével, gyakran pedig a kisebbségi nyelven folyó képzés feleslegességével magyarázható. Hiszen, ha Kárpátalján valaki magyar nyelven végezné el a jogi kart, akkor lényegében nem lenne esélye arra, hogy Ukrajnában munkát találjon. Ennek is köszönhető az, hogy az oktatással kapcsolatos beszéd során például gyakran hallhatjuk a *zacsotka* = lecke-könyv, az *ucsiliscse* = szakiskola, *sztpendium* vagy *sztipi* = ösztöndíj, *praktika* = szakmai gyakorlat stb. kifejezéseket.

Hasonló a helyzet az egészségügyben is. Az orvosok és az ápolónők képzése államnyelven folyik, s gyakori jelenség, hogy olyan egészségügyi szakemberek kerülnek egy-egy magyar közösségbe, akik valahonnan Ukrajnából származnak, s nem értik a magyar nyelvet. Ennek megfelelően ezeknél a nyelvhasználati színtereknél is jelentős számú orosz/ukrán kölcsönszót találhatunk, pl. *aptecska* = elsősegély csomag, *gripp* = influenza, *invalid* = rokkant, *szesztra* = nővér stb.

d) *Pénznevek.* A pénznevek kapcsán gyakran felmerülő kérdés az, hogy ezek kölcsönszavak vagy pedig egzotizmusok? Véleményünk szerint a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatában előforduló pénznevek, mint pl. a *grivnya/hrivnya* = Ukrajna hivatalos pénzneme, a *rubel* = a volt Szovjetunió és a jelenlegi Oroszország pénzneme, illetve a pénzürmét jelölő *kopijka/kopek*, a kölcsönszavak kategóriájába kell, hogy besorolásra kerüljenek, ugyanis ezek használata a mindennapi kommunikációban előforduló természetes jelenség, s nem pedig az idegenszerűséget kiemelni kívánó hatáselem.

2. Az informális nyelvhasználati színterek orosz/ukrán kölcsönszavai

A magyar nép már a honfoglalás előtt is kapcsolatba került a szláv népekkel. A honfoglalást követően ez a kapcsolat szomszéd-sági kapcsolattá alakult. A szoros gazdasági és kulturális kapcsolatok révén mindkét nép sokat tanult egymástól. Az áruk cseréje mellett a kulturális és nyelvi adásvétel is aktívan folyt, mely jól kimutatható a szláv és a magyar kultúra és nyelv körében is. A fokozott nyelvi kapcsolatok színtereiül természetesen az egymással határos nyelvterületek szolgáltak.¹⁵ Így tehát a kárpátaljai magyar nyelvjárások már Trianon előtt is a magyar nyelvterület peremvidékét alkották, ahol több nép mindennapi kapcsolatban élt egymás mellett. E népek mind kultúrájukban, mind nyelvükben hatással voltak egymásra. Kárpátalján tehát a kétnyelvűség természetes jelenségnek tekinthető.

A két nép közötti informális nyelvi kapcsolatokra utaló kölcsönszavak az élet szinte minden területéről adathatók, s számuk összességében meghaladja a formális nyelvhasználati színterek kölcsönszavainak számát. E szavak között sok olyat találhatunk, amelyek a történelem során jelentkezett kapcsolatok nyomán honosodtak meg, de természetesen jelentős a modern kori átvételek száma is. A mindennapi kommunikáció során használt orosz/ukrán kontaktuselemek számos fogalomkörbe csoportosíthatók. Lássunk ezek közül néhányat:

- a) *Földrajzi egységek, népek és vallások nevei*: *verhovina* = hegyvidék, *hucul* = Kárpát-ukrán népcsoport, *pravoszláv* = ortodox stb.
- b) *Növények (zöldségek/gyümölcsök) nevei*: *greckska* = tatárka/hajdina, *baklacsán* = padlizsán, *murkó* = sárgarépa stb.
- c) *Ételek és italok nevei*: *marmaládé* = gyümölcsleves, *tusonka* = konzervhús, *pelmenyi* = húsos derelye, illetve *szok* = gyümölcsleves, *sampánszki/sampán* = pezsgő stb.
- d) *Edények*: *bánka* = befőttes üveg; *butilka* = üvegpalack; *csájnik* = teáskanna stb.
- e) *Ruhaneműk és lábbelik*: *kurtka* = dzseki, *vájlinyiki* = posztócsizma, *kombinzon* = kezslábas stb.
- f) *Munkaeszközök, használati tárgyak*: *nozsóka* = gallyvágó fűrész, *sláng* = slag, *roszkladuska* = nyugagy stb.
- g) *Gépek, közlekedési eszközök*: *elektricska* = villanyvonat, a HÉV megfelelője, *pompa* = szivattyú, *krán* = emelődaru stb.
- h) *Sport és szórakozás*: *turnyik* = nyújtó, *sáski* = dámajáték, *voléba* = röplabda stb.

A fent felsorolt szavak és fogalomkörök csupán töredékét képezik a kárpátaljai magyarok által használt orosz/ukrán kölcsönszavaknak, ám a nyelvi helyzet felvázolására így is elegendőek.

Jegyzetek

¹ Beregszászi Anikó – Cserniczkó István: *A kétnyelvűség típusai a kárpátaljai magyar közösségben*. In: Cserniczkó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász, 2003. 41. o.*

² Cserniczkó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1998. 198. o.

³ Beregszászi Anikó – Cserniczkó István, i. m. 40–41. o.

⁴ Cserniczkó István: *Amit a kárpátaljai magyar kétnyelvűségről tudunk*. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1997. 88. o.

⁵ Cserniczkó István: *Az ukrán nyelv Kárpátalján* = *Regio*, 9. évf. 1998. 1. szám, 8. o.; *uő*: *Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskolaiban*. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségekre*. Kalligram Könyvkiadó – Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 44–59. o.

1 Tudomány és társadalom

⁶ <http://oipopp.ed-sp.net/content/view/218/36>

⁷ Vö.: Orosz Ildikó: *A magyar anyanyelvű/anyanyelvi oktatás és képzés helyzete Kárpátalján (1991–2010)* In: A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye, Beregszász, 2010. 93–106. o.; Molnár Anita: *Magyar vagy ukrán tannyelvű iskola? A tannyelv lehetséges következményeiről Kárpátalján.* In: Fábri István – Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományőrzéstől a nyelvi identitásig.* Balassi Intézet – Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2010. 188–190. o.; Séra Magdolna: *Érvek és ellenérvek az iskolai tannyelvválasztásban (avagy az oktatáspolitikai változások hatása a kárpátaljai magyar közösségre irányított beszélgetések alapján)* In: Fábri István – Kötél Emőke (szerk.): *Határhelyzetek III., i. m.* 168. o.

⁸ A törvény ukrán nyelvű hivatalos szövegét lásd: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>, nem hivatalos orosz, magyar és angol nyelvű fordítását lásd: <http://www.r-u.org.ua/akt/2078-news.html>

⁹ Fedinec Csilla – Cserniczkó István: *Nyelvtörvény Saga Ukrajnában: A lezáratlan 2012-es fejezet* In: *Kisebbségkutatás*, 21. évf. 2012. 3. szám, 588. o.

¹⁰ Lanstyák István: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2006. 15. o.

¹¹ Ковтюк И.: *Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. Под редакцией и с предисловием А. Золтана. Ниредьхаза, 2007. 75. o.*

¹² Kótyuk István: *A kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv.* In: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében.* Kiadja a Széchenyi Társaság, a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével. Budapest, 1991. 67. o.

¹³ Uo. 69. o.

¹⁴ Vö. pl. Franz Miklosich: *Die slavischen Elemente im Magyarischen.* Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe 21. Band, Wien. 1872. 1–74. o.; Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza,* Gondolat Kiadó, Budapest, 1963., újabb kiadás: Custos Kiadó, Budapest, 1996; Rot Sándor: *Magyar-ukrán nyelvi kölcsönhatás.* In: Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 351–401. o.; Ковтюк И., i. m.

¹⁵ Erről részletesen lásd: Lizanec Petro: *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján).* Egyetemi jegyzet. USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma, Uzshorodi Állami Egyetem. Uzshorod, 1970. 9–34. o.

Bertha Zoltán

Dobos László királyhelmei szobránál

Tisztelt ünneplő, kedves szoboravatató gyülekezet – mindannyian a Kárpát-hazából és szerte a nagyvilágból! A Magyar Írószövetség (s természetesen az egész magyar író- és művészvilág, benne a Magyar Művészeti Akadémia) köszöntését és tiszteletét tolmácsolom ezen a lélekemelő ünnepségen, köszönettel, hogy részese lehetek – és megindultan és elérzékenyülve, mint magam is volt pataki diák, a pataki öregdiákság sok évszázados és örökérvényű szellemiségétől áthatva. És büszkén, hogy kortársa lehettem és ismerhettem azt a szellemi fenomént, akire szülővárosa is csak a legnagyobb megbecsüléssel tekinthet, s akinek a példaadó alakját és emlékezetét szeretnénk most az arra méltó utókor számára ebben az időtálló formában, szoborként is átörökíteni. Amely szobor a kiváló, neves sárospataki képzőművész, Borsi Antal alkotása – akinek Mécs Lászlót ábrázoló műve is itt, Királyhelmei főterén látható.

Mert tartása, méltósága, jellemessége Dobos Lászlót már életében legendává avatta. A hosszú huszadik század második felének olyan kimagasló alakja volt, olyan igazi égtartó ember, akinek munkássága a magyar irodalom-, kultúr- és szellemi történet legmeghatározóbb fejezetei közé emelkedett. Égtartó ember: Sütő András gyönyörű fogalma ez, azokra értve, akik a magyar szülőhaza fölé magyar kulturális égboltot szerettek volna kifeszíteni és felmagasítani, mindig és minden nehézségek közepette is. „Szárnyaló gondolatisággal, és hitvitázók szenvedélyével közösségi létünk új szakaszát hirdettek magad is a Szentírás szerint mondván: *Ideje van a megőrzésnek és ideje az eldobásnak*. Őrizzük meg ragaszkodásunkat az emberi szabadsághoz! Dobjuk el a rabság láncait, míg el nem száll felettünk a történelmi idő!” – ahogyan Sütő András, a nagy erdélyi író, aki magát régi társnak nevezte a „kisebbségi lövészárkokban”, hetvenedik születésnapján köszöntötte őt; mint az „egyetlen hazából nyolc szomszéd országhoz áttelekkönyvelt” kisebbségiek egyik karizmatikus vezéregyénisége a másikat. És hozzátéve: „Minden gondolati kihágást büntető hatalom idejét élted, éltük valamennyien, akik Németh László szellemében választottunk értelmiségi hivatást. Közös kisebbségi sorsunk azonban Felvidéken az erdélyinél zordabbra fordult a kitelepítések idején, az elhurcolások véres éjszakáin. / Menekülhettél volna! Dante poklává lett, amit hazádnak hazudott a cinikus demagógia. Maradtál mégis. Jellempróbáló helyzet volt, amely írói mondandóidat érlelte: ábrázolataid sötét színeit az idegeidbe égette. (...) Kisebbségi sorsunkban a szellemi közteherviselés valósággal *category imperativusa* lett minden alkotónak. / Közülük való vagy, László! A próféta-ságot rühellő Jónással kellett mondanod megtiport nemzeti közösségednek Babits halhatatlan hangján: 'Atyjafiáért számot ad a testvér: / nincs mód nem menni ahová te küldtél.' (...) Sors és jellem követelménye szerint magad is lutheri hűséggel nézel az Idő szeme közé: *Itt állok, másként nem tehetek*.” (Eddig Sütő András veretes szavai.)

1 Tudomány és társadalom

Dobos László a magyar glóbuszon – mint hagyományosan a magyar géniusok és klaszszikusok – tehát valóban egyetemes eszmei jelentőségű magyar igazságokból és művészi alkotásokból épített órvárat és kilátótornyot. Amilyen sziklaszilárd erkölcsiséggel, éppoly írástudói örökérvényűséggel. Emberi formátuma minden körülmények között megkérdőjelezhetetlen maradt; az emberi lét kiteljesedésének szolgálatát végezte, a „*vox humana hancosa*” volt, „a mindenütt és mindenkire kiterjesztett emberség szószólója”, „zoltáros szívű” megtestesítője, a hűség diadalmának felmutatója, népének emberként, írónaként is „őriző pásztora”, ahogyan egy másik legendás barátja, Czine Mihály is köszöntötte öt évtizedekkel ezelőtt. S ha Czine Mihály – Nagy Gáspár szép költői metaforája szerint – a „reménység jegenyéjeként” tekintett körül a földgolyó szétszaggatott, szétszóródott, s mégis életigenlő magyarságának körében, kedves barátja, hű író társa a jóért és a szépért folyó kényszerű hadakozásban, a szintén szálfatermetű Dobos László ugyancsak teremtő és megtartó példát adott népünk, nemzetünk számbavételének, egybetartásának, öngazdagításának erőfeszítéséből – és csodájából. Életművével Dobos László a felvidéki, a szlovákiai magyarság kivételes személyiségeként a határon túli, a szüntelen kálváriás létküzdelmét vívó kisebbségi magyarság önismeretének egész enciklopédiáját boltozta föl, regényei, elbeszélései, esszéi, tanulmányai, kritikái, publicisztikái, beszédei, tankönyvei, cikkei, interjúi: mind-mind a hiteles nemzettudatot kikerekítő szemléletmód és írásművészet örökbecsű mintái és monumentumai. Műalkotásainak összessége: a „jelent és jövőt formáló felelős gondolkodás tükré” (Görömbei András idézve). Nemzetiségi közössége történetének, évszázados keserveinek sorstükré és foglalata; mint megannyi más felvidéki szociografikus prózaíró és a többi sokműfajú nemzedéki vagy kortársának a széles ívű életműve is Duba Gyulától Mács József, Gál Sándortól Koncsol Lászlóig, Zalabai Zsigmondig, Tóth Lászlóig, Duray Miklósig és tovább. Az annyi trianoni és önkényuralmi megpróbáltatásnak, megaláztatásnak és kiszolgáltatottságnak – közte a második világháború utáni „hontalanság éveit” jellemző szenvedéseknek, meneküléseknek, bujdosásoknak – kitett felvidéki magyarok történelmi élményeinek a lehető legmélyebb ábrázolását és értelmezését nyújtotta, a sajátos kisebbségi sorsproblémák legárnyaltabb megjelenítését dolgozva ki. Regényei – a revelációként ható *Messze voltak a csillagok* (1963), a *Földönfutók* (1967) meg az *Egy szál ingben* (1976) és a többiek (megszabva egy egész korszak mértékadó prózaműfaji tendenciáit) – a modern jelképesség katartikus látomásformáival érzékeltetik a kisemberi, a „bakatörténelem” mélyén is az elidegeníthetetlen humanitásigény és a személyes, kollektív, nemzeti megmaradásvágy magaslatait ostromló igazságszenvédély sorshistóriáját. Hűséges krónikásként, megrendítően árnyaltos elbeszélőművészeti színességgel, szuggesztíven áradó epikum és korszerűen sokrétű polifón regénytechnika, lélektaniség és mitizáló-tablószerű kitérítés, valóságirodalmi életképesség és felzaklató példázatosság, sugallatos etikum és esztétikum, hagyomány és újítás elválaszthatatlan értékminőségeit szintetizálva, s az egyetemes magyarság állandó és eleven sorgondjait elemezve vált Dobos László útmutató klasszikussá, életigazító európeai nagysággá. Irányító és követendő vezéregyéniséggé, feltétlen köztiszteletben álló tekintéllyé, korszakos jelenséggé. Megvalósította fő elvét: „minél kisebb egy irodalom, annál inkább a minőség útját kell járnia”. Könyveivel már a hetvenes években „megvetette a lábát azon a helyen, ahol Sütő Andrással, Szilágyi Istvánnal, Gion Nándorral és Duba Gyulával együtt látjuk. A nemzetiségi magyar irodalom legjobb epikusai mellett. Az egyetemes magyar irodalomnak is legkitűnőbbjei között” – amint monográfusa, Márkus

Béla fogalmazza. Vagy ahogyan Pomogáts Béla hangsúlyozta: nélkülözhetetlenül hozzájárulva történelmi sebek, lelki sérülések kibeszéléséhez, orvoslásához, gyógyításához.

Gondok könyve (1983) című kötetében így tesz vallomást szülőföldjéről, nevelkedéséről az író: „Sokféle írásból a Bodroghköz hősi szép tájnak tűnik: bőségesnek, áldásosnak, paradicsominak. Tudatunk mélyén valahol ez a Bodroghköz él. Szép ez a táj – de szépítik is”; mert „a táj az árvizek történelme is, a pusztításé, félelemé, a rettegéseké s az örök küzdelemé (...) Sárospatak: életem kiterjedése. (...) Meghosszabbodik bennem az ősök sora: Lorántffy Zsuzsanna, a Rákócziak, Comenius a pataki iskola pártfogói, szellemének gerjesztői. Neveltjei: Bessenyei, Csokonai, Kazinczy, Kossuth, Szemere, Tompa, Móricz... Költők, politikusok, tudósok, hitvallók – gályarabsorsok, mártíromságok, erkölcsi felnövések és magatartások példái. Képmásuk a falakról néz, történetük, tetteik a könyvekben elérhető, megtapintható közelségben. 1945 telén a szénior úgy beszél nekünk Kossuth Lajosról, mintha a múlt héten fogott volna vele kezét. A pataki iskola szellemét előbb minden nemzedék magához veszi, s úgy adja tovább kézből kézbe, familiáris mosollyal.” Dobos László a Bodroghközből, a Hegyaljáról – Királyhelmeccről, Sárospatakról –, ezekről a honfoglalói, ősi szakrális tradíciók, apostoli hitek-remények-jóakaratok, bátran protestáló és reformáló igazságok, kurucos-szabadságharcos és Rákóczi- emlékek felvértezte történelmi szent vidékekről érkezve jutott a magyar kultúráteremtés csúcsaira; s pozsonyi írói tevékenységét végig a nemzetiségi és az összmagyar nemzeti önszerveződés közéleti aktivitásával ötvözte. Alapított, szerkesztett, vezetett: folyóiratot, könyvkiadót, színházat, társadalmi-kulturális közösségeket, és tanított és elnökölt és politizált szakadatlanul (egy demokratikusabbnak remélt pillanatban a hatvanas évek végén még miniszterként, az 1990-es euforikus fordulat után egy ideig pedig parlamenti képviselőként is), s mindig oroszlánrészt vállalt a világmagarság összefogásának számtalan orgánuma és fóruma körül összesűrösödő folyamatokból, törekvésekből. Mindenre figyelt és ügyelt, a hazára a mélyben és a magasban, az aprófalvak népétől a csonkjaiban is egész Kárpát-medence és a nagyvilág magarságáig, „ahol eleven gond a nemzet gondja, a kisebbségbe taszított magyarok reménye és jajkiáltása” (Sütő András). A cselekvő irodalom és az önrendelkező integer kultúrnemzeti felemelkedés volt az eszménye, miközben minden megszólalása az autentikus magyar önvizsgálat és identitásörzés művészi-stiláris megalkotottságával nyűgözhetette le olvasóját vagy hallgatóját. Mert olyan irányt követett ő, amelynek diákkori indíttatásáról így vallhatott keresztyén nemzeti büszkeséggel és elhivatottsággal: „Úgy tanultunk meg beszélni, imádkozni, énekelni, hogy meghalljon bennünket az ember is és az Isten is.”

Tisztelt szoborállító gyülekezet! Ha a bodroghköziek sorsáról sajnos az elvándorlás szomorú jelensége is eszünkbe juthat – a száz évvel ezelőtti meg a jelenkori is –, akkor most mégis örülhetünk, hogy valaki igazán hazatért – s a táj, a város szívébe költözik. A jellegfelmutató s a megmaradás, az elsodorhatatlanság távlatait kínáló, világhorizontú magyar sorsirodalom egyik legragyogóbb ikonjának avatjuk ma az emlékéző szobrát. Hogy ahonnan ő most ránk tekint – a magyar szellem halhatatlanjainak az égi panteonjából –, itt a földön, a szülőföldön is legyen fényes tüköre. Isten, áldd meg a magyart!

(Elhangzott 2015. október 17-én Királyhelmeccen, Dobos László szobrának avatásán.)